

ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ЗАКАРПАТТЯ У 20-30-х РОКАХ ХХ СТ.

І. ПРОУКРАЇНСЬКІ ПАРТІЇ

Розвиток політичної історії Закарпаття за безпосередньої участі широких верств населення розпочався практично на початку ХХ ст. Перебуваючи до цього часу в складі Австро-Угорської імперії, місцеві жителі були позбавлені права самостійно вирішувати свої проблеми в суспільно-політичному житті. Тільки після завершення Першої світової війни й розпаду Австро-Угорської імперії (1919 р.) край опинився в ситуації, коли його майбутнє можна було визначити власними силами. За короткий час інтелекцією було розглянуто ряд можливих варіантів подальшого розвитку Закарпаття, в тому числі у складі Угорщини, України, Чехословаччини. Однак міжнародна ситуація вносила постійні корективи у вирішення цієї дилеми. Врешті-решт край опинився у складі Чехословацької республіки під назвою Підкарпатська Русь.

У період 1918–1920 рр. серед закарпатської інтелігенції проходив процес групування чи об'єднання, тобто з'являється найхарактерніша риса політичного життя тогочасного суспільства – існування груп людей, які об'єднувалися внаслідок добровільного зовняклення на основі спільних інтересів і завдань. Тому початок формування політичних партій, які поділялися як за національним ознакою (українські, угорські, єврейські, русофільські), так і за структурною організацією (фільї загальнодержавних або самостійні крайові партії) слід відносити до 1919 р. Суспільство новоствореної держави відчувало на собі період становлення й адаптації багатопартійної системи. Важливим у цьому відношенні був вплив народних мас на політичні партії, які виступили своєрідним катализатором, що створював відповідний баланс політичних сил. Адже передумови створення та діяльність політичних партій базувалися на громадській думці, на суспільно-політичній активності населення і, врешті-решт, на вираженні їхніх інтересів перед державною владою. Обравши демократичний шлях розвитку у всіх сферах суспільного життя і маючи за приклад західноєвропейський варіант демократії, чехословацьким необхідно було пристосуватися до реалій і перспектив розвитку власного суспільства. У цьому напрямку активність партій мала стати допоміжним інструментом у стосунках народу і держави. Партії практично звільняли громадян від необхідності самостійно вирішувати безліч суспільно-політичних проблем.

Проте багатопартійна система не була досконалою. З одного боку, існуюча досить великої кількості політичних партій різної політично-національної орієнтації мало позитивне значення в міжвоєнний період. Така ситуація не була шкідливою, а скоріше навпаки, внаслідок загального розширення суспільства, вказувала на її природний зміст.

З іншого боку, необхідно було створити такі політичні партії, які змогли б активно реагувати на суспільні імпульси, впливати на перебіг історичних подій тощо. Тому дуже важливим було те, що у часи національного пробудження українців краю знаходилися групи людей, які об'єднувалися спільними інтересами і намагалися вплинути на політичне життя і свідомість громадян. У боротьбі з русофільськими, чеськими і угорськими політичними партіями вони інтегрували свій політичний потенціал.

Однією із перших політичних партій в Закарпатті з'явилася Руська Демократична (Земледельська) Партія (РХ(З)П), яка згуртувала у своїх лавах інтелігенцію та просвітян [1]. Безпосередніми ініціаторами її створення стали А.Волошин, брати Михайло і Юлій Брашайки, А.Штефан та інші активісти Руської Центральної Народної Ради. Хоча попередні зібрання партії проходили ще у червні, офіційно вона була створена на установчих зборах, які відбулися 19 лютого 1920 р. в Ужгороді. Її представили майже 600 делегатів із усіх куточків Закарпаття [2]. На зібранні було обрано керівництво партії, її головував Головою РХ(З)П обраний А.Товта. Секретарем партії став адвокат Ю.Брашайко, а заступниками голови – Ю.Добей, І.Девяк, В.Дажмурат, А.Волошин, І.Тенишев [3]. Головна управа партії розташовувалася у м.Ужгород. Офіційним гаслом «Політичного» став вислів – «Земля – наша мати!» [4]. Делегати установчих зборів офіційно затвердили партійну програму і статут, які були розроблені й прийняті ще на попередніх нарадах партії 27 червня 1920 р. [5]. Програма РХ(З)П носила стандартний характер, не була унікальною в своєму роді але й мала конкретно визначені цілі. Основні проблеми тогочасного життя краю знайшли своє відображення в цьому документі (автономне управління, розвиток економіки й сільського господарства зокрема, а також мовне питання). З іншого боку, своєрідних пропозицій, які б чітко визначали позицію партії щодо вирішення тих чи інших проблем, ми не знаходимо. Розуміючи тогочасну політичну ситуацію, лідери партії не висували будь-яких радикальних вимог, а обмежувалися проханням надати Закарпаттю «обіцяні» автономні права. Упродовж своєї діяльності РХ(З)П підтримувала владу політику Чехословацької республіки. Маючи у своєму складі впливову інтелігенцію та частину греко-католицького духовенства, а також зв'язи в адміністративній системі партійцям вдавалося вирішувати багато питань суспільно-політичного характеру.

РХ(З)П проводила велику агітаційну роботу як своєю активною діяльністю на місцях, так і через засоби масової інформації. У цьому плані багато допомагала газета «Руська Нива» – офіційний друкований орган партії. Її редактором був один із засновників партії Юлій Брашайко, а пізніше його брат Михайло [6]. На шпальтах цієї новинки друкувалися заклики до місцевого населення організуватися в спільні осередки, проводилася роз'яснювальна робота перед виборами різних рівнів, вказувалися завдання та цілі політичної організації тощо.

РХ(З)П активно співпрацювала з товариством «Просвіта» у культурно-

освітній сфері. Упродовж 20-х років ХХ ст. партія спільно з товариством провела сотні святкових вечорів, присвячених захарпартським і українським громадсько-культурним діячам, театральних і танцювальних вистав, хороших виступів. Таке тісне співробітництво пояснюється тим, що більшість членів партії були і членами «Просвіти», брали активну участь у освітньо-культурній діяльності на місцях. «Хлібороб» постійно входили до різних адміністративних комісій (громадсько-політичних і місцевих). Позитивною була і спільна діяльність РХ(З)П із Кооперативним Союзом, Товариством інвалідів «Надія» та іншими організаціями [7].

27 лютого 1923 р. в Ужгороді був скликаний звітно-виборчий Конгрес РХ(З)П. Тут було обрано нову управу партії. Головою політичної організації став М. Брашайко, а його заступниками – А. Товт, А. Волощина та П. Цілко. Секретарями партії стали В. Фединець і А. Рудий, касиром – В. Желтвій, а контролерами – Ю. Добей та А. Штефан. Членами головної управи партії було обрано ще 130 представників різних міст і сіл Закарпаття [8].

Об'єктивно кажучи, РХ(З)П була єдиною автономною політичною організацією упродовж 1920–1924 рр., яка дотримувалася української організації. До того ж прослідковувалася підтримка цього національного спрямування і в колах деяких загальнодержавних партій, які розгортали широку діяльність своїх філій у Закарпатті. Перш за все, до таких можемо віднести Соціал-Демократичну Партію Підкарпатської Русі (СДПР) або, як ще її назвали, Руська Соціал-Демократична Партія. Організаційне оформлення цієї партії відбувалося протягом першої половини 1920 р. У квітні й травні того ж року відбулися наради бажаних створити партію соціал-демократів у краї. А 16 травня вже було обрано перше керівництво партії, до складу якого увійшли С. Пуза, Я. Остапчук, С. Ключурак, Я. Нечас, В. Климуш, В. Шуба, І. Михалко та ін. [9]. Формально СДПР виникла як автономна партія, однак як за організацією, так і за стратегією була наближена до Чехословацької Соціал-Демократичної Партії (ЧСДП). Підтвердженням цьому є те, що вона базувалася на класовій та інтернаціональній основі, спираючись на основні принципи II Інтернаціоналу. Як ліва партія, СДПР виступала за соціальну справедливість, здійснення економічних та політичних реформ законним (парламентським) шляхом і відкидала будь-які радикальні методи політичної боротьби. Основу партійної програми склали наступні моменти: «передача великої земельної власності робочим селянам; передача фабрик і заводів в руки працюючих робітників; упорядковане виживлення худобного народу; просвіта на ріднім язичі аби і діти найхудобніших людей могли набрати розуму і стати на поміч бідному народові; свобода віри для всіх віросповідань» [10]. Дружованим органом місцевих соціал-демократів став українськомовний тижневик «Народ», перший номер якого вийшов у світ 24 квітня 1920 р. [11]. Його відповідальними редакторами стали С. Пуза та С. Ключурак. Із 1921 р. газета почала виходити під назвою «Вперед», а головним редактором до 1926 р. був С. Ключурак, згодом Д. Німецук [12]. Видавався також Календар «Вперед».

У жовтні 1922 р. був скликаний II Конгрес партії соціал-демократів, на якому прийняли розширену програму. Вона включала питання економічного й політичного характеру з вимогами широким автономним прав для Закарпаття. Навідалися також питання культурного розвитку краю та вирішення першочергових завдань СДП на майбутнє. Повноправним керівником партії став Я. Остапчук (С. Пуза виїхав до Праги) [13]. Загалом, хоча партія місцевих соціал-демократів і була самостійною, її організаційно-структурна база перебувала в деякій залежності від ЧСДП, про що може свідчити різного роду матеріально-фінансова допомога з Праги [14]. Проте відстоювання української мови й пропаганда української культури чітко вказували на її національно-політичну позицію, навіть незважаючи на перебування у лавах партії невеликої кількості євреїв та угорців. Напередодні перших загальнодержавних парламентських виборів у Закарпатті (1924р.) місцеві соціал-демократи уклали союз із ЧСДП.

Трохи важче проходила процес становлення на позиві української орієнтації іншої політичної організації краю, яка називалася Закарпатський крайовий комітет Комуністичної Партії Чехословащини (крайком КПЧ). Власне поширення комуністичних ідей в даному регіоні мало свої особливості, які були викликані суспільно-історичним моментом тоталітарності. Цьому сприяли деякі внутрішні та зовнішні фактори, які виходили із можливих умов існування Чехословацької держави та її складової частини – Підкарпатської Русі (нинішній рівень політичної культури жителів краю, демократичність і багатопартійність державної системи, актуальність соціальних вимог у заново відродженому суспільстві тощо).

Спочатку комуністи й соціалісти, а також нечисленні представники соціал-демократії утворили Міжнародну Соціалістичну Партію Підкарпатської Русі (МСПР) (21 березня 1920 р.) [15]. 14–16 травня 1921 р. її об'єднали із Комуністичною Партією Чехословащини, утворивши крайову організацію (крайком КПЧ) [16]. Стимулюючи місцеве населення популярними лекціями, розповсюджуючи ідеологічну демагогію навколо важливих соціально-економічних проблем тогочасного суспільства комуністи підготували робітників і селян до радикальних форм боротьби у вигляді страйків, демонстрацій, саботажів тощо. Подібні виступи висували вимоги негайної пролетарської революції, повалення «буржуазного» уряду Чехословащини, конфіскації та ліквідації великих приватних землеволодінь, тісної співпраці з Радянським Союзом та ін. [17]. Лише з наблизженням передвиборчого періоду в програмних положеннях партії вже відчувалася зацікавленість представників крайкому КПЧ долею краю, хоча в цілому вони були аналогічними за змістом, повторювали традиції для інших політичних партій Закарпаття з вимогою автономного Союзу, встановлення чітких кордонів із Словаччиною, гарантії виконання рішень Сен-Жерменського договору тощо [18]. Затверджений «Проект організаційного Статуту КПЧ і виконавчих установ» включав у себе широкий спектр структурно-організаційних положень,

деталізованих у 67 пунктах [19].

Керівництво партією здійснював Центральний Комітет КПЧ. За матеріально-фінансові справи відповідала Центральна контрольна комісія [20]. Щодо фінансування партії, то передбачався обов'язковий членський збір коштів і надходження в бюджет організації доходів із партійних підприємств тощо. Цікаво, що з членських внесків 30 відсотків надходили у Центральний Комітет, а 70 відсотків розподіляв крайком на місцеві потреби партії, але за згодою ЦК [21]. Партійна дисципліна стосувалася суворого виконання обов'язків членів КПЧ і торкалася майже всіх сфер їх діяльності. Зокрема, за тримісячну затримку сплати членських внесків передбачалося виключення з лав партії [22]. Загалом всі положення були побудовані на принципі суворого підпорядкування центральному органу. Залежність від центру і всеохоплюючий контроль за діяльністю нижчих органів партії не впливали позитивно у той час на її організаційну розбудову в краї.

Щодо структурно-організаційної бази крайкому КПЧ, то вона спиралася на 13 окружних секретаріатів. Їм підпорядковувалася 9 партійний осередок. Роботою крайової організації керували Й. Демко, І. Мондок, С. Сайдлер, І. Локота та ін. Основний акцент уваги робився на організаційну роботу партії на місцях та її ідейно-виховну основу. Серед найпоширеніших методів залучення населення до лав партії була усна агітація, проведення святкових вечорів та інформація преси. До останньої слід віднести газети «Правада» (з 4 липня 1921 р.), «Карпатська Правда» (з 1922 р.), «Муніципал Уїшшт» (угорською мовою) і Календар «Карпатської Правди», які були досить популярними серед населення [113].

Потрібно відзначити і полярні моменти в діяльності партії комуністів у згаданий період. З одного боку, активність в організаціїно-агітаційній роботі, поширення комуністичних ідей майже на всій території тодішнього Закарпаття, намагання тісно координувати діяльність партійних осередків вказували на швидкий поступ партії й безжорнастиву відданість її активних членів, а отже – правдивість вибраної тактично-стратегічної політики організації (такої думки дотримувалися радянські дослідники). З іншого боку, ініціативу на місцях не могли повною мірою підтримати центральні органи КПЧ у Празі, які були змушені дотримуватися комуністичських позицій, диктату Москви, а пізніше – репресивних методів проти членів своєї ж партії. Проте це не завадило досягти комуністам у краї певних успіхів у завоюванні чималої кількості прихильників.

Після 1924–1925 рр. сталася деякі суттєві зміни в діяльності політичних партій краю українського спрямування. Місцеві філії загальнодержавних політичних організацій поступово потрапляли в залежність від своїх центральних органів у Празі, обмежуючи тим самим самостійність рішень і дій. Офіційні ж кроки автономної РХ(З)П після 1924 р., на нашу думку, засвідчили, що із перших парламентських виборів у Закарпатті були зроблені вчасні, й головне правдиві, у тих умовах висновки. Можливо припустити, що саме останні події стали причиною припинення діяльності Руської Хліборобської (Земледільської) Партії і її переродження в Християнсько-

Народну Партію Падарпартської Русі. Власне термін «переродження» є умовним. Ще на Конгресі РХ(З)П 23 лютого 1923 р. з уст А. Волошина прозвучали слова, які означали зміну орієнтації партії у бік християнсько-народного напрямку [24]. Це було зумовлене внаслідок у ряди партії досить великої кількості єврейських, передусім греко-католицького віросповідання. Однією із основних причин виникнення нової проукраїнської партії була слабка вага РХ(З)П на політичній арені республіки і матеріально-фінансова неспроможність конкурувати із потужними політичними організаціями чехословацьких філій. Більше того, політичні сили української організації витрачали свою енергію задля подолання партійних суперечок із русофілами і не могли зосередитися на більш важливих політичних проблемах тогочасності. Український рух у той час ще не мав такої сили, яка б могла вплинути на ті чи інші політичні зміни. Тому необхідним було шукати політичних союзників як у краї, так і серед іноземних, загальночеських партій. Такою політичною організацією стала Чехословацька Народна Партія [25]. Союз ЧНП і ХНП був суто передвиборним, тому після 1925 р. «християнські народники» діяли самостійно. Їх лідер А. Волошин упродовж 1925–1929 рр. був депутатом чехословацького парламенту [26]. Результати виборів 1925 р. можна розглядати як позитивний момент й із тої площини, що Християнсько-Народна Партія врахувала минулу політичну діяльність партії «русських хліборобів» і тим самим стала на якісно новий ступінь розвитку політичної організації. Своєю ідеєю партія формулювала більш чітко ніж попередня, однак у цілому повторювала притаманні всім іншим організаціям вимоги. Впливовою внутрішньою силою організації була інтелігенція, її більшість складала організатори й активні діячі крайової «Просвіти», а також члени колишньої РХ(З)П. Інтелігенції відводилася одна із основних ролей у веденні перспективної політичної діяльності християнсько-народної організації.

Національна позиція партії була вже більш радикальнішою ніж у «хліборобів». Мова газети «Свобода», яка з 1925 р. стала офіційним друкованим органом партії, була ближча до фонетичної української. Це зрозуміло, оскільки керівництво партії складало постаті, які уже давно залучилися до українського національного руху і крок за кроком утверджували ідею єдності українського народу. Власником «Свободи» був А. Волошин, а відповідальним редактором і видавцем Ю. Сопло [27].

Щодо керівництва партії, то її головою став А. Волошин, його заступником М. Брашайко, а секретарем М. Долний. До головної управи партії ввійшли Ю. Брашайко, В. Гаджета, о. Василь Лар, І. Грига та ін. [28]. Фінансування організації повністю лежало на плечах керівництва, а, особливо, на лідерів партії А. Волошинів [29]. Матеріально-фінансова слабкість була найбільшою проблемою партії проукраїнського спрямування упродовж 20-х – першої половини 30-х років. Однак сила організації полягала в досить сталій кількості прихильників (ХНП займала в'їте місце в краї за кількістю членів) і відданості декларованим соціально-політичним поглядам. За рахунок цього «християнські

народники» залучали до своїх лав і місцеву закарпатську молодь, чим не могли похвалитися інші автономні партії. Важливим було й те, що до партії залучалося багато освічених представників молодшої генерації – випускники семінарій та студенти. Патримували ХНП також «Студентський Союз Подкарпатських Русинів» та молодь «Просвіти».

Багато уваги ХНП приділяла й боротьбі проти чехізації й мадризації шкільної системи освіти в Закарпатті, а також впровадженню російської мови в навчальних закладах [30]. Успішнішою, що місцеві жителі – русини є глибоко українського народу, лідери партії проукраїнської орієнтації все-таки не були в змозі розібратися у тому, яким шляхом треба вести політику на зближення, а то й об'єднання з «братями за Карпатами». Свідченням цьому є постійні заперечення лояльності до державної влади і твердження, що територія Підкарпатської Русі – складова частина Чехословацької республіки. Така прихильність до Праги була продиктована, в першу чергу, лібералізацією суспільно-політичного життя і демократичністю суспільства. Не останню роль у визначенні остаточної позиції відіграла і наявність слов'янського духу в східноєвропейському регіоні, який почав відроджуватися після розпаду Австро-Угорської імперії.

Період 1925–1927 рр. у політичній історії Закарпаття ознаменувався спадом міжпартійної боротьби, своєрідним політичним затишком. Це було викликано завершенням важкого дворічного виборчого марафону (1924–1925 рр.), підведенням їх підсумків, аналізом організаційної спроможності тощо. Відбулися зміни і в діяльності крайових філій загальнодержавних політичних партій. Ще влітку 1924 р. на V конференції крайової організації КПЧ були виявлені внутріпартійні суперечки, які вказували на наявність зростання кризових явищ у партії. Зокрема, більшість комуністів засудили деяких членів партії, які закликали «вести боротьбу за автономію та швидше скликання сейму» [31]. Боротьба із так званими «олігоурністами» призвела до спланованої чистки в лавах крайкому КПЧ не без підказки Праги (КПЧ) і Москви. Це підтвердили результати II з'їзду КПЧ, який відбувся 31 жовтня – 4 листопада 1924 р. в Празі. Партія взяла курс на посилення «більшовизацію» організації. Закарпатська делегация (І.Мондак, С. Сайдлер, І.Локота, Е.Шафранко, Й.Гаті, Г.Феср, В.Боржанок, Б.Кашельяк), яка репрезентувала 6 тисяч комуністів краю, одностайно підтримала цей курс [32].

На час проведення VII партконференції закарпатських комуністів (20–21 листопада 1926 р.) кількість дійсних членів, які склали партійні внески, становила 3 тис. 510 чоловік. Конференцією були прийняті резолюції, які стосувалися проблем політичного, аграрного та національного розвитку краю [33]. Упродовж наступних двох років питання національної приналежності закарпатських українців до «40-мільйонного українського народу», їх мовна і культурна спільність стали пріоритетними у діяльності партії комуністів.

Відсутність кардинальних зрушень у розбудові партійної організаційної бази на території краю, що відбивалося на популярності партії серед місцевих

населення, змусила керівництво крайкому КПЧ робити кадрові перестановки, відновити тактику організації тощо. Влітку 1929 р. було скликане розширене засідання крайкому партії, на якому обговорювалися питання розвитку комуністичного руху в Закарпатті. Окрема увага зверталася на подолання відомості у аграрному і національному аспектах через призму організаційної роботи. Першим секретарем Закарпатського крайкому КПЧ обрали чеха Е.Кліму, а другим керівного органу партії стали Б.Вайс, П.Варга, С.Габержан, М.Жулин, І.Локота, І.Петрушак, М.Смодрак, П.Терек, І.Туриця, О.Боржанок тощо [34]. У вересні 1929 р. із лав КПЧ вийшов один із багаторічних керівників закарпатських комуністів Й.Гаті [35]. Партія залишалася на інтернаціональних позиціях, однак проукраїнський напрям серед її членів набрав більш вираженого характеру. Зокрема, мовне питання було чітко спрямоване на його українське вирішення.

Здалося, що в умовах світової кризи 1929–1933 рр., яка мала безпосередній вплив на соціально-економічні зміни в краї, під час якої посилювався державний контроль за діяльністю не тільки комуністів та їх лідерів, а й соціал-демократів, крайком КПЧ виробити нові шляхи подолання спаду популярності партії і зуміє переганути свою тактику і стратегічне ведення партійної політики. Однак наступні офіційні кроки крайового комітету підтвердили безповоротний курс: «Революційний шлях виходу з кризи – повалення влади буржуазії та встановлення диктатури пролетаріату» [36]. Зрозуміло, що це було продовжено в повному і бою Москви. Така позиція не сприяла росту чисельності прихильників партії, хоча, треба відзначити, що комуністи продовжували відстоювати інтереси найбільш виступаючих верств населення. З іншого боку, вони вміло використовували загострення соціальних протиріч у краї і, згідно з прогнозованими положеннями партії, були зацікавлені у поглибленні суспільної кризи, яка повинна б була призвести до «революційної ситуації» в Чехословацькій державі. Проте офіційно до середини 30-х рр. програмні положення крайкому КПЧ не відоміювалися, а її партійно-стратегічна основа – курс на перемогу пролетарської революції і встановлення диктатури пролетаріату (у формі Рад) – залишалася першочерговим (і кінцевим) завданням асього комуністичного руху. Це підтверджують деякі маніфести крайкому КПЧ [37]. Національна політика партії була поміркованою у тому плані, що ідея єдності українського народу залишалася незмінною, однак тляки за умови його об'єднання в Радянській Україні: «Радянська Україна нам рідна українська держава, вона наш союзник у боротьбі за наше визволення, і ми повинні її охороняти від залякань на неї всіх ворогів – чужих і своїх українських» [38]. Таким чином проголошувалася і політична боротьба з іншими проукраїнськими політичними партіями краю.

Продовжувала свою активну діяльність і місцева партія соціал-демократів. На III Конгресі СДПР, який відбувся 8–9 листопада 1924 р. в Ужгороді, було прозвітовано про участь соціал-демократів у парламентських виборах, аналізувалися їх наслідки тощо. Багато уваги приділялося політико-економічним

аспектам розвитку тогочасного Закарпаття. Делегати партійного Конгресу представляли 176 регіональних осередків краю. Було обрано голову управу партії, яка складалася із 18 членів. Головою СДПР залишився Я. Остапчук, а його заступниками обрали І. Габора та В. Малого. Генеральним секретарем партії став С. Клочурак, який до того ж редагував партійний друкований орган — газету «Вперед». Протягом наступних двох років головною увагою керівництвом партії відводилася розбудові структурно-організаційної бази СДПР. Виражаючи інтереси закарпатських робітників, соціал-демократи намагалися залучити більше її верств місцевому населенню. Особливий акцент робився на залучення до лав партії інтелігенції, передусім — педагогічних працівників [39]. У 1926 р. був скликаний Надзвичайний з'їзд партії соціал-демократів, який прийняв доповнення до партійної програми. Вони стосувалися кількох основних аспектів реалізації реальної «справедливої» земельної реформи, а не запропонованої урядом, і «повільної» реформи аграрного сектора взагалі. Більше уваги було відведено соціально-національним положенням програми і підтверджено курс на завоювання культурно-національної автономії [40].

Проте партійні дії у 1928—1929 рр. вказували на наявність кризи в середній політичній організації. Політичний застій був викликаний і впливанням у ради партії, особливо до її керівництва, представників чеської та сирейської національностей, що відбивалося на партійній ноздзі у важливих політичних і національно-культурних моментах. Така ситуація спричинила вихід із лав СДПР багатьох українських провідників. Серед них був О. Бадан, а у 1926 р. від соціал-демократів відійшов один із активних лідерів партії, багаторічний редактор газети «Вперед» С. Клочурак [41]. Ще більше поглибило кризу в партії намагання її неукраїнських членів об'єднатися із ЧСДП і офіційно утворити її крайову філію, що й сталося на з'їзді СДПР (тоді її ще називали Руська Соціал-Демократична Робітничка Партія) у м. Хуст в кінці 1929 р. [42]. Проте таким кроком ліквідувати кризу в партії соціал-демократів не вдалося. Не спралило покращенню внутріпартійної ситуації й те, що керівництво СДПР у погодженні із ЧСДП в Празі висунуло кандидатський лист до парламентських виборів 1929 р., в якому не знайшлося місця українським соціал-демократичним активістам. Вихід із лав партії одного із її засновників і багаторічного керівника Я. Остапчука якраз свідчить, на нашу думку, про суттєві непорозуміння серед керівництва партії соціал-демократів.

Незважаючи на це, об'єднання крайової партії соціал-демократів із ЧСДП мало й об'єктивні позитивні наслідки. Матеріально-фінансова підтримка з Праги успішно вплинула на зміцнення структурно-організаційної бази партії, розширила можливість впливу на місцеве населення і уряд. У період економічної кризи 1929—1933 рр. політика чехословацької влади, намагаючись стабілізувати ситуацію в країні, посилювала і політичний контроль за соціал-демократами, так само як і за комуністами, вважаючи їх розповсюдниками антидержавних ідей. Найбільшу небезпеку в цьому плані становили організації та проведення масових страйків, маніфестацій тощо [43].

Офіційно ж виробити партійну програму дій в умовах кризи соціал-демократів вдалося на XVI з'їзді ЧСДП в Празі, який відбувся у вересні 1930 р. Делегати з'їзду в принципі підтримали політику владного диктату фінансового капіталу і визнали несприможність у тих умовах пролетаріату боротися за владу [44]. Проте, маючи потужну фракцію в чехословацькому парламенті, соціал-демократи зажадали припинення каральних дій поліції проти мирного населення, відмовившись від пропаганди активних форм боротьби проти уряду, і прагнули парламентським шляхом добиватися поступового реформування. Щодо конкретної роботи, то ЧСДП почала домагатися припинення масових звільнень робітників, виділення матеріально-фінансової допомоги на громадську роботу, домагатися безкоштовного харчування для бідних тощо. Саме завдяки їх старанням протягом 1931—1933 рр. від уряду було отримано листів по безробіттю та харчуванню [45].

Після подолання економічної кризи на перший план знову висувається політична й міжпартійна боротьба. У цей час партійні вимоги місцевих соціал-демократів стають схожими з комуністичними, однак шляхи їх реалізації знову ж таки залишилися різними. Зокрема, багато уваги приділялося поліпшенню соціального становища робітників, розширенню політичних прав і свобод населення, загальної мобілізації суспільства проти фашизації країни і виконанню соціально-економічних і політичних зобов'язань урядом щодо краю шляхом переговорів та державних реформ. Через те, що представники КПЧ змушували місцеву СДПР у потурани «фашистам» в уряді, налагодити зв'язки було важко. Вони обмежувалися тільки передусім взаємно підготовленими акціями соціально-економічного характеру. Подібними були й позивні щодо припинення політики чехізації й усунення із службових посад українців.

Отже, вибір політичних партій українського спрямування був зроблений остаточно — політичний розвиток, еволюційна діяльність проукраїнських партій була можлива лише в умовах вільного демократичного простору, яким навіянула «свіжію» державний організм Чехословацька республіка. З іншого боку, визначеність із прихильністю до уряду й своєю політико-національною орієнтацією не мала закінченого вигляду. Більше того, вона знаходилася в складному стані. Бажаючи і мрії перетиналися із значною обережністю і, до певної міри, недовірою. У програмах політичних партій, які визнавали себе проукраїнськими, відкрито ще не звучали вимоги про приєднання Закарпаття до України як кінцевої мети. Ще більше хаотичним було становище в мовній культурі, яка лише із часом емоціонізувала в конкретно визначені форми традиційного українства. Так само проходила еволюція радикалізації програм проукраїнських партій у 20—30-х роках XX ст.

На території, де впаде незалежної Християнсько-Народної Партії був досить слабким, визрівала необхідність створення нової української партії, яка б не дала можливості залучити місцеве населення до русофільських автономних сил в першу чергу, своєю практичною антуукраїнською пропаганди. Саме на

середину 30-х років припав час появи на політичній арені краю ще двох проукраїнських партій – Української Селянської Партії (УСП) і української фракції Аграрної партії. За ідею створення однієї такої політичної української організації взялася уже відома на той час культурно-національна діячка Прішвішини, активний член «Просвіти» й лідер карпатоукраїнського жіноцтва І.Невицька [46]. Саме завдяки її старанням було проведено велику організаційну роботу по підготовці заснування партії. Причина такої ініціативи полягала в тому, що проукраїнські партії і філії не зуміли до цього часу сформувати «широку національно-українську політичну організацію, яка об'єднала б всіх закарпатців, котрі вважали себе українцями (хоча така ідея постійно вирівнувалася).

Починаючи з 1934 р., формувалася організаційно-структурна база нової партії. Найактивнішими членами організаційної групи, крім згаданої І.Невицької, були І.Гриць, В.Кузьмич, М.Тулеск, І.Боднар та ін. [47]. Установчі збори партії відбулися 7 квітня 1935 р. в Ужгороді у присутності 30 осіб [48]. Офіційний друкований орган партії (Урядовий орган У.С.П.) «Народня Сила» почав виходити з 15 вересня 1936 р. Його редактором та видавцем був М.Тулеск, а співредактором І.Невицька. Новинка друкувала багато політичних статей, у тому числі й про діяльність різних партій [49]. Основне завдання партії її керівники вбачали у створенні на базі УСП об'єднаного ядра всіх українських громадянсько-політичних сил.

Однією із суттєвих відмінностей поряд з іншими партіями української орієнтації було те, що, починаючи з 1937 р., УСП стояла на більш радикально-національних позиціях, у їхніх відевках уже сміливо і відверто звучали вимоги націоналістичного характеру. Про це свідчать резолюції II з'їзду УСП. Незважаючи на сміливість радикальних політичних положень, партія не зуміла виробити цілісну програму організації, в якій було б чітко вказано її завдання й чий інтерес вона повинна виражати [50]. Своєї цілі УСП намагалася аргументувати в кількох програмних положеннях, які досить часто виходили у партійному друкованому органі «Народня Сила». У шлому вони не відрізнялися від програмних документів інших проукраїнських партій. Головні завдання і напрямки діяльності партії корегувалися лише внаслідок політичних змін у краї (або їх відсутності) і закріплювалися на нарадах та з'їздах. Це суттєво впливало на ставлення населення до УСП, хоча сам факт її існування у тих умовах можна вважати позитивним. Оскільки програма повинна була стати обличчям партії, то не зрозуміло чому її керівництво зволікало із цим питанням. Можна припустити, що до організації партії, крім І.Невицької, прилучилися люди, які до того часу не мали достатньої практики і необхідного стажу політичної діяльності. Так чи інакше, а відсутність стабільної партійної програми у той час було негативним явищем. Пріоритетним завданням партії все-таки залишалася боротьба за національну автономію Закарпаття. Особливого значення вона набула у часи позбавлення міжнародних територіальних зазіхань на Чехословацьку республіку: «Отже, всі українці, під сільно-жовтий прапор, під яким ми стояли в 1918 році! Мусимо боротися за ідею українського

автономного Підкарпаття!» [51].

Існування УСП хоч і мало позитивний момент у згуртуванні українських сил Закарпаття, її організаційно-структурний рівень значно поступався іншій проукраїнській політичній організації – ХНП. На пролязі 1938 р. УСП активної інтелектуальної діяльності не проводила. Вона не мала широко розгалуженої мережі осередків подобию ХНП. А відсутність чіткої програми партії говорить про слабу організаційно-політичну культуру, яка аж ніяк не могла левити політичній партії на чолі УСП у другій половині 30-х років. Та все ж, політичні лідери згаданих партій не намагалися протистояти один одному, а навпаки – співпрацювали між собою. Така ситуація, безперечно мала позитивний момент у процесі консолідації організації проукраїнського спрямування.

Політичні зміни сталися і у середовищі однієї з наймасовіших політичних партій тогочасності – Аграрної партії. Незважаючи на відверте русофільство її лідерів, серед рядових членів була велика кількість проукраїнськи налаштованого населення. Це змушувало найактивніших представників українських аграрників боротися за рівноправство в середній політичній організації і відстоювати проукраїнські політичні і національно-культурні позиції. Починаючи з 1934 р. у Аграрній партії постала потужна українська фракція, яка у мовно-національних питаннях стала опозиційною до русофільського керівництва. Серед членів української фракції Аграрної партії (своєю громадсько-політичною активністю виділялися С.Ключурак (фактичний лідер фракції), В.Курак, В.Приймак, М.Марушак, М.Гулянич, М.Рибар, Д.Андришин, Ю.Лаваннич, М.Ладанчик, А.Штефан, Ю.Перевузіник та ін. Вони видавали газету «Земля і Воля», редакторами якої були С. Ключурак і М.Попалючок [52].

Хоча українська фракція Аграрної партії була змушена весті постійну боротьбу з русофілами-аграрниками, вона зробила добрий внесок у розвиток українського національного руху в краї. Такі члени партії, як С.Ключурак, А.Штефан, Ю.Перевузіник, М.Марушак та інші брали активну участь у просвітницькій роботі, тісно співпрацюючи з крайовою «Просвітою». Неодноразово українські аграрники виступали у масових акціях протесту спільно з місцевими комуністами й соціал-демократами [53]. Незважаючи на те Аграрна партія постійно проводила й антикомуністичну пропаганду [54].

Активна діяльність української фракції Аграрної партії змусила рахуватися з нею центральне керівництво в Празі [55]. Незважаючи на її авторитет в різних куточках краю, русофільська частина аграрників намагалася не допустити українців до парламентських виборів у 1935 р. Більше того, центральне керівництво партії підтримало склад кандидатського листа аграрників від Закарпаття, куди не ввійшло жодного українського представника. Таким чином вони намагалися позбавити українців можливості впливати на політичні і соціально-економічні зміни в краї.

Та все-таки запекла боротьба в середній партії між її українськими та русофільськими представниками продовжувалася. Це призвело до глибокої

партійної кризи влітку 1938 р. Українська фракція аграрників постійно боролася за рівноправ'я у партії, однак політика її центрального проводу незмінно базувалася на ставленні до українців із точки зору інтересів партії, що ніяк не могло привести до «замирення між українцями та русофілами» [56].

Із середини 30-х років намітилися зміни в діяльності крайового комітету КПЧ. На порядок денний почали висуватися нові стратегічно важливі питання тогочасності, а точніше – питання пошуку союзників та доцільності вимоги автономії краю. На всі ці політично-тактичні повороти керівництва крайкому безпосередній вплив мали як зовнішні, так і внутрішні обставини. Одним із акцентуючих моментів, що вплинуло на подальші дії КПЧ в Закарпатті, стала перспектива фашизації Європи та – як її основний політико-ідеологічний чинник – стрімкий розвиток і офіційна політика Німеччини. У цей же час комуністи змінили традиційне для всіх автономних партій програмне положення, що стосувалося вимоги автономії краю. Ще тогучасно до виборів 1935 р., вони беззастережно заявили, «що дозунг автономії є тільки зяряддя для об'яву трудящих, на відміч їх від революційної боротьби за хліб, роботу і свободу» [57]. Такий поворот можна розглядати, як передвибірчий трюк. Оскільки відчувалася мобілізація проуторських автономно-політичних сил, які активізувалися з початку поширення фашизму в Європі, крайова організація КПЧ була змушена запропонувати яку-небудь альтернативу і якимось чином відмежуватися від автономних партій. Подальша діяльність партії, яка тільки то першій спрямовувалася на домагання від уряду Чехословацького виконання взятих на себе політико-правових зобов'язань щодо Підкарпатської Русі, практично не змінила її тактики. Нестійкість позиції щодо автономії краю відбивалася й на ставленні до комуністів інших політичних партій, перш за все – української орієнтації. У червні 1938 р. крайком КПЧ оголосив, що готовий підтримати висунуті Українською Центральною Народною Радою вимоги до чехословацького уряду і разом домагатися виборів до крайового Союзу. Реагуючи на це, ХНП висловилася так: «Було б бажаним, щоб в справі автономії був спільний поступ не тільки Рад, але й всіх партій, які бажать добра нашому народові». Проте водночас вони поставили доречне запитання: «Та чи вірити комуністичним маневрам?» [58]. Відповідь була дана 5 липня 1938 р., коли крайова організація КПЧ вирішила взагалі відмовитися від вимоги негайної автономії [59].

У питанні слання всіх проукраїнських політичних сил краю комуністи займали конкретну і незмінну позицію. На утворення союзу чи блоку з автономними партіями «руських хліборобів» (1920—1924 рр.), а пізніше «християнських народників», які найпоспладовніше відстоювали проукраїнську орієнтацію, вони не збиралися йти, оскільки вважали їх буржуазно-поміщицькими й клерикальними партіями. Такої думки традиційно дотримувалися й науковці, які в радянські часи висвітлювали їх діяльність [60]. Ця політична тактика, на нашу думку, була негативним явищем з огляду перспектив утворення національної автономії. Саме з цього і починалися всі

спроби, які виникали в Закарпатті між проукраїнськими комуністами, лівими мірною соціал-демократами, аграрниками та членами ХНП й УСП. А вже в окремих національно-культурних і політичних положеннях вони сходилися. До того ж, як і ліва, так і права партія бажали об'єднати українців Закарпаття з українськими народом по той бок Карпат. Слвна відмінність полягала в тому, що ліва (крайком КПЧ) збезали цей союз у складі Радянської України, а інша (ХНП, УСП, СДП, українські аграрники) – в некомуністичній Соборній Українській державі. По-друге, згадані політичні організації вбезали в тогочасній Угорщині та автономних політичних діях, які потурали її рванішнєським ідеям, відобезпеченого зорога. По-третє, і одні, і другі доводили реальну єдність українців по різні боки Карпат, відкрито і безпелеліційно утверджували й відстоювали українську мову [61].

Проте, незважаючи на ці та на інші об'єктивні слійні риси, тактичні засади й безпосередні дії лівих і правих політичних сил суттєво розходилися і в традиційних, для тогочасних умов, позунгових та газетних «баталіях» відмежувалися один від одного. Далося звязки й однокорє і, що треба підкрєслити, неправдиве висвітлення подій в Радянській Україні комуністичною пресою краю, за що їх справедливо піддавали критичі. Безвідставне викхалення націоналістичних перемог, критика та, навіть, пашдоконення ідеї Соборної Української держави, відсутність стабільної конструктивної програми зіграли з комуністами, на наш погляд, зворотний ефект, що безперечно позначилося на її подальшій історії.

Щодо останого, то критику комуністів можна віднести і до діяльності місцевих соціал-демократів. Газета «Вперед», яку впродовж 1926—1938 рр. редагував Д. Німець, виходила українською мовою і досить вміло висвітлювала різні політичні і соціально-економічні події в краї. Багато уваги приділялося міжпартійній боротьбі, в тому числі і з проукраїнськими політичними організаціями. Проте особливі протиріччя виникали з комуністами, які вважали боротьбу соціал-демократів за соціальні реформи не революційною і слабо ефективною. Ці та інші моменти призводили до виходу із лав ЧСДП більш радикально настроєних членів [62].

У цілому, особливо після подолання світової кризи, програмні вимоги місцевої ЧСДП були схожими з комуністичними. Головна різниця полягала у методах їх реалізації. Найбільший акцент уваги соціал-демократи робили на поліпшення соціального становища населення шляхом реформування, перетворів з урядом тощо. А вимоги розширення політичних прав і свобод, виступи проти фашизації, чехізації та усунення із службових посад українців знаходили своє відображення у спільних із комуністами акціях протесту [63].

Негативну роль відіграла і відсутність у практиці комуністів та соціал-демократів проведення регулярних національно-усвідомлюючих та релігійно-духовних акцій. У цьому відношенні слінним моментом, який вказував на співпрацю з націоналістами, була участь членів крайової організації КПЧ у культурницьких заходах спільно з «Просвітою». Однак, незважаючи на це, слми

комуністи, а також деякі радянські дослідники, ніби виправдовуючись, зазначали, що крайком КПЧ тільки використував «Просвіту» для досягнення своїх цілей, із чим не можна погодитися [64]. А вже факт співпраці в культурницьких акціях із «Просвітою» (хоч і не масово) все-таки був позитивним моментом у діяльності комуністів. Більш тісно з крайовою «Просвітою» співпрацювали члени місцевої ЧСДП, про що свідчить безпосередня участь у лівих культурно-національній організації багатьох представників партії, у тому числі її активістів Ю.Ревак, Ф.Ревак, Д.Німчука та ін. [65].

Та все ж взаром автономної політики краю залишалася ХНП. Її лідери послідовно відстоювали ідеї політичної та економічної самостійності Закарпаття. Ведучу роль вони відігравали і в напартійному представницькому органі – Першій Руській (Українській) Центральній Народній Раді, куди входили представники проукраїнських політичних партій і організацій. Їхньою культурно-національною опорою було товариство «Просвіта», яке в 1937 р. об'єднало всі прогресивні національні сили, незалежно від їх партійної приналежності. У 1938 р. ХНП закликала всіх політичних діячів краю прилучитися до боротьби за автономію. І хоча вона не була серед наймасовіших політичних організацій, але своїм бажанням вирішити найголовніше питання тогочасності безперечно займала передове місце в політичній історії краю. Недарма ХНП активно займалася вивченням і аналізом автономних проєктів, подавала свої зауваження до їх змісту тощо.

Кардинально змінилася ситуація в політичному житті краю з приходом до влади другого автономного уряду на чолі з лідером проукраїнської організації А.Волошином [66]. Новий уряд був сформований 26 жовтня 1938 р. і у своїй більшості складався із представників українофілів. Щоб запобігти вибуху політичної анархії, уряд Чехословаччини того ж дня погодився із пролозіцією українських політиків, зокрема Ю.Ревак, офіційно припинити діяльність всіх політичних партій краю. Службою правомірною політичною організацією тут стала Руська (Українська) Центральна Народна Рада.

Позицію чехословацького уряду щодо закриття політичних партій у краї підтримував автономний уряд та його лідер А.Волошин, який намагався заборонити всі політичні партії і утворити національні представницькі об'єднання народностей (Народні Ради), що проживали в Закарпатті. 29 жовтня 1938р. було видано декрет про припинення діяльності всіх політичних партій, що діяли до цього часу на території Закарпаття, і наказано, «щоб органи безпеки негайно постаралися про закриття партійних приміщень та про конфіскацію актів і майна партійних організацій», що було чітко виконано [67]. Закриття політичних партій було здійснено, у кваліф момент тому, що саме в цей час партійність вже втратила своє суспільне значення і перетворилася на «анархічного чинника». Загальнодержавні партії через свої егоїстичні інтереси не зумали виробити здорові організаційні основи. Їхні партійні апарати довели неспроможність, а, можливо, й небажання принципово ставитися до вирішення суспільних проблем тогочасності. Керівники ж проукраїнських партій до

останнього вірши, що підтримують певну ідею, котру не зраджать заради чужих інтересів. Тому «шкідливе партійництво через взаємну ворожнечу і заздрість дійшло до того, що то шкодило народові. Влада потребує спокійної атмосфери...» [68].

Подальші події показали, що проукраїнський уряд А.Волошина віддав у варту демократичність багатопартійної системи, пояснюючи це як вимушений політичний крок в тогочасних умовах: «Народ уже прозрів. Щоб не роз'єднали його вороги, побудує всякого партійництва» [69]. Після заборони діяльності всіх політичних організацій Перша Руська (Українська) Центральна Народна Рада в складі якої згуртувалися партії української орієнтації, монополізувала політичне життя краю, що повинно було пом'якшити становлення стабільної суспільно-політичної ситуації. 12 січня 1939 р., коли стало відомо, що вибори до крайового Собору відбудуться через місяць, було ще раз оголошено про закриття всіх політичних партій (тепер уже остаточно), в тому числі й проукраїнських [70].

Вже наступного дня почалася організаційна робота по створенню нової національно-української партії, яка б включала у себе всі розрізнені до того часу політичні організації. Над цією організацією працювали всі активні діячі Закарпаття, які входили до керівних органів проукраїнських товариств і партій ХНП, УСР, філій Аграрної та Соціал-Демократичної [71]. Великої допомоги надати їм партійні, які прихильно ставилися до національно-визвольного руху українців у краї. Упродовж тижня було проведено кілька попередніх засідань, розроблений статут партії, її програма. Наслідком спільної роботи 18–20 січня 1939р. стало створення єдиної української політичної партії – Українське Національне Об'єднання (УНО). 19 січня 1939 р. чехословацький уряд отримав офіційне повідомлення про затвердження Статуту і Програми партії УНО. Наступного дня було видано розпорядження за №653/39 про дозвіл створення партії УНО, що означало право на її легітимивну діяльність [72]. Тоді ж отримали про участь УНО у виборах до Собору. Таким чином, сповнилася мрія багатьох українських громадсько-культурних і політичних діячів краю про відновлення і діяльність політичної організації, яка б об'єднала всі національно-вільні сили і виступила єдиним фронтом на захист своїх прав і свобод. Одним із результатів виникнення партії УНО стало, без сумніву, порозуміння колишніх керівників і членів різних партій українського спрямування в необхідності виступу спільними силами на виборах і вироблення єдиного кандидатського списку.

24 січня 1939 р. на установчих зборах партії УНО було обрано керівництво організації, сформовано його головний провід [73]. Головою партії обрано Федора Ревак. Заступником голови став М.Тулик, а генеральним секретарем – А.Норон. До складу керівного органу також увійшли: секретар І.Рогач, редактор В.Гренджа-Донський, референт пропаганди В.Комаринський, контролери М.Бабота і М.Бандусяк. Крім того, безпосередніми членами проводу партії УНО стали: А.Штефан, М.Брацайко, І.Невицька, С.Росоха, Ю.Пазухинич,

М.Довгалий, С.Клочурак, В.Лар, Д.Німчук, М.Марушак, Д.Попович, І.Климишин, М.Гупаловський [74]. Почесним головою УНО був і А.Волошин [75]. Крайовий секретаріат, головний провід партії розташувався у місті Хуст, а офіційним друкованим органом організації проголосили газету «Нова Свобода», редагування якої доручили В.Гренджі-Донському [76].

Поява на політичній арені партії УНО викликала швидку реакцію у місцевому населенні. У перші два дні після створення партії до її рядів залучалося близько п'яти тисяч чоловік [77]. Позитивно вплинув на позицію населення щодо УНО і той факт, що об'єднали партійні інтереси християнських народників, селян-робітників (УСП), аграрників і соціал-демократів, партія об'єднала і представників різних соціальних верств, які з надією чекали від них заступництва. Структурно-організаційна основа УНО базувалася на широко розгалуженій мережі своїх осередків, яких на території Закарпаття було більше двохсот [78]. Партійний центр опирався на округлі, районні та місцеві осередки. Створивши нормальні організаційні умови на місцях, осередки відразу ж вийшли за межі своїх осередків, яких на території підготовки виборів до Союзу Карпатської України.

Програма партії УНО досить суттєво відрізнялася від інших програмних документів партій, що діяли в Закарпатті до її створення. Складається враження, що це – програма побудови держави або програма перетворення дій уряду. З іншого боку, платформа єдиної проурядової партії повинна була виражати спільну ідею домінуючої влади у майбутній державі. У цьому, на нашу думку, полягала основна своєрідність програмних положень УНО. Вони друкувалися в партійній пресі як настанови та пропозиції щодо «правильного» життя пересічного громадянина і вартіного підданого своєї національної країни. В основі програмних розділів були поняття «нації», «українська національна спільнота», «відповідальність та дія жертвенність членів» [79]. Широко вживане гасло «Україна – понад усе!» прозиване бажанням створити міцне національно-українське суспільство. Взагалі зміст програмних положень партії УНО вперше в політичній історії краю мав різко відоміненний вигляд і ні за своєю структурою, ні за формою не був схожим на програмні документи всіх інших політичних організацій краю.

Утворення єдиної продержавної партії УНО і наявність її членів серед уряду визначало і державницьку позицію правління, яка базувалася на авторитаризмі і націоналізмі, навіть незважаючи на демократичний зміст проголошеного документу: «УНО вибере таку форму правління, яка найбільше відповідатиме інтересам української національної спільноти та стремлінням українського народу по всіх вищих свого національного, політичного, культурного і соціального життя» [80]. Співпраця уряду і партії була настільки своєрідною, що ніколи важко було зрозуміти, який інститут стоїть вище.

Першим «бойовим хрещенням» політичної партії стала підготовка до виборів у крайовий Союз. Докладені урядом зусилля, спрямовані на необхідність перемоги УНО, були винагороджені позитивним результатом. Із усіх

голосувачів, які становили 92,5 відсотка населення, 92,4 відсотка віддали свої голоси на підтримку УНО [81]. Такі результати були очікувані з огляду на проваджену агітацію, афішну пропаганду, публічні зібрання та ін. Але перемога княвдальського листа УНО ще не означала остаточної перемоги в державотворенні Карпатської України. Почалася юпітка робота по становленню державного життя. УНО, як єдина урядова партія, брала безпосередню участь у новому процесі.

Втручання чеської державної влади у внутрішні справи Карпатської України набувало все більш ризичного характеру. Оскільки питання скликання крайового Союзу було першочерговим, то чехи запропонували вирішити цю проблему при умові, що Ф.Ревай буде позбавлений посади голови партії, а його посаду займе Ю.Переузіник. Його кандидатуру підтримували урядовці в Празі й міністр С.Клочурак, з яким він був близько знайомий по співпраці в Аграрній партії [82]. Таким чином, уряд і партія УНО опинилися перед фактом вибору. Оскільки Ф.Ревай відмовився залишити посаду голови партії УНО добровільно, А.Волошин як уповноважена особою своїм декретом звільнив його [83]. Фактично Ф.Ревай став жертвою політичної змови, сліди якої вели із Праги. Новообраний голова партії (Ю.Переузіник) був більш поміркований у своїх поглядах і підтримував політику А.Волошина щодо лояльності до чехословацької влади. У його поглядах не було «сліпого» радикалізму, яким були «наділені» деякі члени провозду УНО. Цим самим він влаштовував і центральну державну владу.

Уже наступного дня голова партії дав розпорядження редагувати офіційний друкований орган організації «Нова Свобода» в більш поміркованому дусі, не виступаючи з різкою, необдуманною критикою проти празької влади, як це було до цього часу, щоб не дати приводу чеській цензурі ліквідувати єдину політичну партію в урядову газету краю [84]. Таким чином, зміна політичного керівництва партії автоматично вплинула на ведення політики УНО. Радикальна націоналістична позиція з присмаком екстремізму по відношенню до представників інших національностей (останнім часом все більше поширювалися античехословацькі настрої) змінилася ліберальною політикою, яка виражалася в лояльному ставленні до чехословацької влади і йшла в ногу з політикою автономного уряду А.Волошина. Наголосимо ще раз, що до цього спричинилися перип за все зовнішньополітичні чинники. В умовах розпачаючої урядом агресії проти населення Закарпаття і швидкоплинного перебігу подій політичне життя уряду і провідної партії УНО було паралізоване.

У таких умовах, коли багато провідних і рядових діячів УНО опинилися перед фактом фізичного знищення, про діяльність партії в краї не могло бути й мови. Із загибеллю Карпатської України перестала існувати й єдина національна українська політична партія Українське Національне Об'єднання.

Урядовці двадцятилітньої політичної історії політичної партії краю українського спрямування відшліфували свою національно-політичну платформу і найі основні пробили кілька етапів розвитку. Безумовно цей розвиток був важким. Він наштовхувався на різні кризові явища, які випливали як із

внутрішньополітичних, так і зовнішньополітичних чинників. Але політично-національна стабільність, ідеологічна спрямованість проукраїнських політичних сил мала все-таки завершений вигляд і довела доцільність декларованих ними об'єднаних процесів. Цей момент був головним у діяльності партій і залишив конкретний слід у політичній історії краю.

Характеризуючи згаданий період, треба відмітити і те, що він був насичений боротьбою між русофільськими організаціями та партіями української орієнтації на всьому суспільно-політичному фронті. Це була спільна риса всіх проукраїнських партій. Одночасно вони також виступали проти захвату на території краю з боку Угорщини і Польщі, посилено чехізації та русифікації, відстоювали автономні політичні, економічні і культурні права та свободи місцевих жителів. Важливим і, мабуть, пріоритетним питанням було доведення до свідомості населення об'єктивної спільності українців Закарпаття із українським народом по той бік Карпат.

1. Державний Архів Закарпатської області (далі ДАЗО), ф.1146, оп.1, стр.3.
2. Там само, ф.29, оп.3, стр.33, арк.10.
3. Там само, арк.10-11.
4. Там само, ф.1056, оп.1, стр.91, арк.3.
5. Статут і програма Руської Хайборобської (Земледельської) Партії. - Ужгород, 1920. - С.14.
6. Добос І. Історія української журналістики Закарпаття 20-30-х років ХХ ст. - Івано-Франківськ, 1995. - С.20.
7. Нариси історії Закарпаття. Том II (1918-1945). - Ужгород: Закарпаття, 1995. - С.130.
8. Руська Ніва. - 1923. - 22 березня.
9. Малюк О. Родина Остапчуків у Закарпатті // Науковий збірник Товариства «Прогляд» в Ужгороді. Річник IV (XVIII). - Ужгород: Два мольори, 2000. - С. 277.
10. Добос І. Вказана праця. - С. 34.
11. Народ. - 1920. - 24 лютого.
12. Загальна бібліографія Підкарпаття (Укл. Лелека М., Гарайда І., Фіаше, вид-ня. - Ужгород: Вид-во В.Палака, 2000. - С.65.
13. Співак Б. Революційний рух на Закарпатті в 1924-1929 роках. - Ужгород, 1964. - С. 18.
14. ДАЗО, ф. 63, оп. 1, стр. 434, арк. 1-15.
15. Білак С. М. Народ за нами не пішов. - Ужгород: Карпати, 1981. - С. 119.
16. Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації. Том I (1918-1945). - Ужгород: Карпати, 1968. - С. 60-61.
17. Шляхом Жовтня. Збірник документів. Том I. - Ужгород, 1957. - С. 468-471.
18. Там само. Том II. - Ужгород, 1961. - С. 149-154.
19. Фонди Закарпатського краєзнавчого музею (далі Фонди ЗКМ). - Інв. № Арх. УМ 7987, 1-866, арк. 1-22.
20. Там само, арк. 19-20.
21. Там само, арк. 22.
22. Там само, арк. 21-22.
23. ДАЗО, ф. 29, оп. 3, од. 6, 131, арк. 73.
24. Руська Ніва. - 1923. - 22 березня.
25. Руська С. Союз Карпатської України. - Вінніпег, 1949. - С. 14.

26. Brandis J. Vývoj politických poměrů na Podkarpatské Rusi v období 1918-1925 // Podkarpatska Rus. - Bratislava, 1936. - S.76.

27. Загальна бібліографія Підкарпаття. - С.64.
28. Руська С. Вказана праця. - С.21.
29. Там само.
30. Добос І. Вказана праця. - С. 29.
31. Співак Б. Революційний рух. - С. 36.
32. Там само. - С. 47.
33. Там само. - С. 78-80.
34. Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації. - Ужгород: Карпати, 1968. - С. 50.
35. Співак Б. Революційний рух. - С. 129.
36. Історія Чехословаччини. Т. III. - Москва, 1960. - С. 224.
37. Боршалюк О. Всі до бою за краще життя на Закарпатті!!! Полум'яне слово. - Ужгород, 1957. - С. 62-92.
38. ДАЗО, ф. 2, оп. 1, стр. 164, арк. 11.
39. Вперед. - 1925. - 2 листопада.
40. Співак Б. Революційний рух. - С. 19.
41. Мушкетер М. Лисий Волк. - Ужгород, 1995. - С. 57.
42. ДАЗО, ф. 923, оп. 1, стр. 33, арк. 5.
43. Там само, ф. 2, оп. 2, стр. 158, арк. 108-109.
44. Нариси історії Закарпаття. Том II. - С. 215.
45. Вперед. - 1935. - 17 квітня.
46. Матори П.Р. Формування національної самосвідомості Підкарпатська Русь (1848-1948). - С.184.
47. Руська С. Вказана праця. - С.23.
48. Вперед. - 1935-14 квітня.
49. Народна Сила. - 1936. - 1 грудня.
50. Українське Слово. - 1937. - 30 грудня.
51. Добос І. Вказана праця. - С. 63.
52. Зоря і Вілк. - 1934. - 10 серпня.
53. Співак Б.І. Нариси історії революційної боротьби трудящих Закарпаття в 1930-1945 роках. - Львів, 1963. - С.212.
54. Білак С.М. Вказана праця. - С. 108.
55. Календар «Земля і Воля» на 1936 рік. - Ужгород, 1935. - С. 57.
56. Нова Свобода. - 1938. - 16 червня.
57. Рогман М. Напередодні другої світової. - Ужгород, 1964. - С. 32-68; Співак Б.І. Нариси історії революційної боротьби. - С. 187, 193, 212, 238.
58. Нова Свобода. - 1938. - 15 червня.
59. ДАЗО, ф. 2, оп. 2, стр. 752, арк. 125.
60. Співак Ю. Революційно-патриотична боротьба на Закарпатті в 1929-1936 рр. - Київ, 1960. - С. 111.
61. Карпатська Праця. - 1937. - 3 жовтня.
62. Вперед. - 1935-15 грудня.
63. Співак Б.І. Нариси історії революційної - С.187, 193, 212, 238.
64. Там само. - С.233.
65. Народний класовий календар виногородської «УНЮ» на зимовий рік 1930. - Ужгород, 1929.
66. ДАЗО, ф.3, оп.3, стр.47, арк.12.
67. Нова Свобода. - 1938. - 30 жовтня.
68. Там само.

II. РУСОФІЛЬСЬКА ПАРТІЯ

Своєрідним і неадекватним був процес становлення та розвитку русофільських політичних партій Закарпаття в 20–30-х рр. XX ст. Його особливості полягали перш за все в тому, що русофільські політичні сили не були однорідною масою. Тут існували різні специфічні напрямки, які в принципі вивчали спільну ідею – крайовий автономізм і автохтонність місцевого русофільського населення. Проте одна частина з них вважала, що до такої категорії належать суто русини, які століттями проживали в Карпатах і не здійснювали жодної великої міграції, не асимілювалися з іншими народами. До них належала невелика кількість селян і міських жителів.

Друга категорія політично свідомого населення, яке прихильно ставилося до русофільського руху, вважала місцевих жителів частиною російської нації, як згуртована ідея, що ця відірваність є тимчасовою, і завдяки їхнім зусиллям це виправиться. Така ідея мала більшу кількість прихильників, особливо у другій половині 30-х рр. Не останню роль у цьому русі відігравали білосмігранти, політичні біженці (протиники більшовизму), казети, есери та ін., а також москвофіли з Галичини, Буковини та інших регіонів.

Третя категорія русофільського руху – жителі краю «мішаної» угорської національності, передусім священики, службовці і вчителі, які залишилися на старих посадах уже в новій політичній ситуації, однак свідомо дотримувалися певних позицій угорського реваншизму, повернення Закарпаття у лоні Святоцарської коронної імперії. Ця категорія відіграла у міжвоєнне політичне життя ще одну роль, а саме – її представники виступили активними посередниками в справі реалізації своїх планів щодо краю між політичними колами материнської Угорщини і політичними діячами, партіями та організаціями русофільського напрямку, які існували на території тодішньої Підкарпатської Русі.

Вся ця маса загалом була великою політичною силою і, незважаючи на деякі відмінності, мала спільні риси. Насамперед, це негативне ставлення до проукраїнських політичних і культурно-національних змагань місцевого населення, опозиційна позиція щодо чехословацької державної влади та її централістської політики в краї. І якщо в першій половині 20-х рр. ці ідеї знаходилися на початковому етапі, себто в зародковому стані, то з часом русофільські політичні партії все активніше виступали проти українофільів, орієнтація до чехословацької влади набувала гострішого характеру, а політична орієнтація все більше схвлялася у бік Угорщини.

Однією із перших автономних русофільських партій на політичній арені краю і явився Підкарпатський Земледільський Союз (ПЗС), який майже одразу дістав широку підтримку серед місцевого населення, передусім користуючись авторитетом у селян. Серед його засновників були й діячі ЦРНР, які, як і інші активісти, наслідком політичних непорозумінь вирішили заснувати власну політичну організацію. Оскільки вона спаралася на заможне й малоземельне селянство, то зрозуміло, що пріоритетними питаннями, які знайшли своє відображення в програмних положеннях, були питання проведення земельної

69. ДАЗО, ф.3, оп.4, стр.12, арк.4.
70. Шалюк В. Спомини. Том І. Карпатська Україна 1938–1939. – Ужгород: Гражда, 1995. – С.267–268.

71. Стерню П. Карпатсько-українська держава. – Торонто, 1965. – С.122.

72. Гренджо-Донський В. Шляхи і гори Карпатської України. Шоденник // Гренджо-Донський В. Твори. Т.VIII. – Вашингтон: Карпатський Союз, 1987. – С.129.

73. Там само. – С.140.

74. ДАЗО, ф.3, оп.2, стр.32, арк.4.

75. Гренджо-Донський В. Шоденник. – С.205.

76. Нова Слобода. – 1939. – 26 січня.

77. Гренджо-Донський В. Шоденник. – С.141.

78. Славак Б.І. Нариси історії революційної боротьби... – С.276.

79. Росса С. Векзана праця. – С.28.

80. Там само. – С.28.

81. Там само. – С.50.

82. Гренджо-Донський В. Шоденник. – С.203.

83. Там само. – С.205.

84. Там само. – С.206.

реформи й забезпечення необхідніших умов для нормальної землеробської діяльності.

Влітку 1920 р. на політичній арені краю з'явилася ще одна русофільська політична партія – Карпатська Трудова Партія (КТП). Підґрунтям проїї організацію було поставлено на зібраннях населення 11 і 12 липня 1920 р. [1]. Організатори підготували програму і статут КТП, які згодом були затверджені на установчих зборах. Тоді ж обрали керівництво партії, до складу якого увійшли А. Галяк, І. Шуржанивч, Ю. Галзєга, К. Прокоп та ін. [2]. Офіційним друкованим органом КТП стала газета «Русская Земля», редакцію якої очолює В. Нічай. За своєю ідейно-політичною позицією КТП була наближена до Чехословацької Народно-Соціалістичної Партії (ЧНСП). Упродовж міжвоєнного двадцятиліття вони постійно координували свої дії. Проте програмна платформа та партійні цілі досить часто відмінювалися. Незмінними залишалися позиції щодо боротьби з іредентськими ідеями Угорщини. Безумовно КТП вимагала й виконання договірних умов Чехословацькою.

19 листопада 1920 р. у м. Мукачево відбулися установчі збори Аграрної партії [3]. Ідею її створення сюди принесли чеські урядовці й політики, які розраховували укорінити централістські порядки на ційно присланій до Чехословацьких територій. З часом партія стала однією з наймасовіших політичних організацій і упродовж міжвоєнного періоду діяла під різними офіційними назвами. Від часу свого заснування і до 1923 року вона називалася Селянська Республіканська Земледільська Партія Підкарпатської Русі (СРЗПР). Формально вона існувала як самостійна крайова політична організація, але за програмними цілями і структурно-організаційною основою вона підпорядковувалася центральним органам у Празі. Офіційним друкованим органом партії стала газета «Село», яка виходила упродовж 1920–1924 рр. Відповідальними редакторами новинки у різний час були В. Павлик, Ф. Мах і В. Борняк [4].

У перші роки свого існування СРЗПР не проводила якої-небудь активної діяльності, обмежуючись створенням місцевих осередків, проведенням регіональних зібрань, на яких селянами висвітлювалися нагальні проблеми, передусім в аграрному секторі. Негативно на розбудову партії, на нашу думку, впливала відсутність серед її членів інтеграції. З недовірою до партії ставилася й духовенство. Лише згодом до лав Аграрної партії почала вливатися інтелігенція. Найбільший внесок у зміцнення структурно-організаційної бази цієї партії зробили А. Коссеї, Ф. Гедуш, П. Петригала, А. Попович [5]. За своєю національною сутністю партія базувалася на інтернаціональній основі, серед її членів переважали місцеві (руські) жителі й чехи. Трохи менше тут було угорців. Партія твердо стояла на русофільських позиціях. Недостатню активність партії у перші роки її існування на теренах тодішньої Підкарпатської Русі можна пояснити й тим, що центральний орган Аграрної партії в Празі встигало обмежувати партійну діяльність крайової організації. Це вказувало і на обмеженість чеських аграрників, які намагалися зрозуміти реальну політичну ситуацію у краї.

Проте політика державної влади щодо реалізації автономних прав Підкарпатської Русі змушувала лідерів різних партій шукати політичних союзників. Можливість спільної співпраці піділювалася й антиавтономними прагненнями загальнодержавних політичних партій, які розгортали активну діяльність на теренах тодішнього Закарпаття. Перш за все, бурхливий розвиток політичних партій у краї показав, що партійно-ідейні принципи, в основу яких був покладений послуговий прогрес політичного, економічного та культурного життя місцевих жителів, майже у всіх політичних організаціях були ідентичні. Сильніше розширення суспільства, яке привело до появи партій, у даному аспекті відіграло негативну роль для ефективного впровадження суспільно-політичного та соціально-економічного життя краю. Оскільки більшість місцевого населення складала селяни (землероби, хлібороби), то ідея об'єднання або блокування автономних землеробських політичних партій заради єдиного, але потужного виступу на захист своїх прав і свобод, мала під собою реальну основу. Тим більше, що необхідні позитивні зрушення в аграрному секторі, його демократизація представники партій, не відбувалися. Перспективний вигляд мав партійний союз також із точки зору виконання політичних вимог, у тому сенсі проведення виборів усіх рівнів. Усі ці передумови і вплинули на подальші дії в партійно-політичному житті краю.

У такій ситуації на початку 1922 р. ПЗС виступив ініціатором партійного блокування. Всі члени організаційного комітету дійшли згоди й одностайно прийняли назву політичної організації – Руська Земледільська Автономна Партія (РЗАП), до якої увійшли крім ПЗС, КТП, Земледільська Автономна Партія (ЗАП) [6].

Загальне враження від програмних положень РЗАП було таким, що вона, що виступила на більш професійному рівні ніж у всіх тогочасних політичних організацій. По-перше, програма носила чітко виражений русофільський характер, що визначалося позицією в мовній політиці та національно-культурній сфері. По-друге, політична позиція була направлена на здійснення і захист автономних прав та свобод краю забезпечених як міжнародними, так і внутрішньо-конституційними правовими законами. Це стосується встановлення порядку Підкарпатської Русі, введень самоврядування, проведення виборів до крайового Союзу та місцевих представництв нижчих рівнів, забезпечення прав і свобод національних меншин тощо. По-третє, релігійна політика була більш ліберальною та рівноправною. У цьому відношенні треба підкреслити те, що пропонувалося компромісне вирішення стосунків між греко-католиками, більша частина з яких була членами ПЗС та ЗАП, і православними, які склали не малу частку членської бази КТП. Отже, цим самим об'єднана партія РЗАП уникнула непорозумінь у цій сфері і ще більше сконсолідувала місцеве населення краю.

Потрібно відмітити і той факт, що прихильно до партійного об'єднання РЗАП ставилася й Руська Народна Партія (РНП), яка найбільше поширення дістала на Пряшівщині та інших територіях сучасної Східної Словацьчини. Це пояснюється насамперед політикою словачізації руського населення

Аграрної партії готувався до парламентських виборів 1935 р. без української гідки. Більше того – жодного українця не було включено до кандидатського листа. Передвиборча програма не зазнала ніяких змін у порівнянні з попередніми і залишалася однакою із найстабільніших з 1923 р. [19].

Починаючи з другої половини 20-х рр. у лавах найпотужнішої автономної партії АЗС почали відбуватися серйозні зміни, які торкнулися як її внутрішнього апарату, так і зовнішньополітичної орієнтації. Розуміючи, що зовлікання прازького уряду з питань здійснення автономії краю, має далеко не тимчасовий характер, АЗС поступово перекладає на більш радикальні методи політичної боротьби і все гостріше критикує владу політику. На першій план висувають політичну боротьбу за автономію. Проте з цього часу відчутним стала й орієнтація партії на зміну державного устрою та території Чехословаччини, що ставило її в один ряд із антидержавними політичними організаціями. Розуміючи це керівництво АЗС офіційно не вимагало таких радикальних змін, однак окремі дії її лідерів підтверджують подібну думку.

«Психологічна» зміна політичних настроїв АЗС торкнулася й внутріпартійного життя. Селяни, які були основою партії упродовж перших років її діяльності, почали втрачати своє керівне становище. Їх місце все більше займали представники інтелігенції та духовенства. До лав АЗС залучалася й частина службовців, замовне селянство. Проте найбільшої реорганізації зазнало керівництво партії. Її очолила молода амбіційна група «автономістів» А. Бродий, М. Демко, І. Куртяк. Останній і став головою АЗС. З цього часу партія твердо займала позицію політичного лідера русофільського руху. У цьому відношенні її активно допомагало «Общество ім. А. Духновича». Ці організації проводили спільні акції як культурно-просвітницького, так і політичного характеру. Велика кількість членів АЗС одночасно брала участь у роботі товариства. Взгалі упродовж 20—30-х років «Общество ім. А. Духновича» виступало своєрідним об'єднаним центром русофілів різних політичних організацій, на противагу товариству «Просвіта», яка виконувала таку ж роль серед проукраїнських партій.

Крім того АЗС мала широку підтримку серед верхівки греко-католицької церкви, передусім старшого покоління, вихованою ще за австро-угорських часів. Така посильна підтримка була дуже хорошою допомогою особаньно в передвиборчих кампаніях. Особливу увагу АЗС приділяв тогочасний список О. Стойка [20].

Цікавими матеріалами є джерела фінансування АЗС. Крім членських внесків, які не могли покрити всі витрати діяльності партії, казна АЗС поповнювалася також за рахунок «ноземних інвестицій». Безумовно, що такі деталі надавалися за виконання конкретної роботи. Фінансування ж партії політичними колами Угорщини беззаперечно вказують на мету такої «співпраці». Перші згадки про проугорську орієнтацію АЗС припадають на першу половину 20-х років. Уже тоді з Угорщини надходила фінансова підтримка політичної організації, а також її лідерів, зокрема Й. Камінського [21]. З метою поширення серед місцевого населення античехословацьких настроїв і розуміння неабиякий вплив АЗС у краї, угорські політичні кола

намагалися збанити русофільську партію з угорськими національними партіями Закарпаття, чим самими направили їх в єдиному проугорському руслі [22].

З 1922 р. у поле зору чехословацьких спецслужб потрапляє один з лідерів АЗС А. Бродий, який неодноразово зустрічається з угорськими агентами [23]. Таку активність провадили й інші діячі АЗС І. Куртяк, Й. Камінський, М. Демко.

Виникнувши в середині 20-х років XX ст. партія РНС хоча й не була масовою і популярною серед місцевого населення, проте продовжувала свою діяльність і надалі. Вона згуртувала навколо себе передусім православне населення краю, яке відстоювало русофільські позиції та російську мову. Проте протиріччя, які виникали в русофільських політичних колах не сприяли консолідації, а скоріше навпаки – роз'єднали національно-політичний рух русофілів. Навіть у ЦРНР, яка залишалася їх надпартійним об'єднаним центром, представники різних партій не могли порозумітися. Показовою у цьому відношенні була ситуація, яка склалася в ЦРНР у кінці 1927 р. На засіданні президії партії РНС 31 грудня було прийняте одностороннє рішення про вихід партії із складу ЦРНР і відхилення своїх членів, а саме Д. Дудаша, О. Попова та І. Мочкоша [24]. Мотивація такого ходу була проста і водночас промовиста – «узурпація влади в ЦРНР лідером АЗС І. Куртяком» [25]. Така позиція РНС яскраво свідчить про різнобічне ставлення до тих чи інших політичних подій у краї партій русофільської орієнтації. Своєю ставленням до акції лорда Ротермера, метою якої було повернення Угорщини втрачених позицій, РНС промовисто підтвердила й свою антиугорську партійну політику. На противагу іншим політичним організаціям (наприклад АЗС) партія РНС у цьому відношенні вгляддала більш патріотичною і її чітка русофільська позиція була цілком розумною. Міжпартійні суперечки в РНС виникали також з інших причин, зокрема економічного характеру (наприклад з Аграрною партією) [26].

Отже, треба визнати, що партії подібно РНС незважаючи на свою структурно-організаційну слабкість, уміли реагувати на різні політичні події і глибоко відстоювати власні позиції. Тому РНС вирізнялася серед інших подібних політичних організацій.

У краї дежкий час діяла ще одна русофільська політична партія, яка чітко орієнтувалася на православне населення. Вона називалася «Карпаторусское Соединение Православныхъ» (КСП), а її керівництво знаходилося в руках православних священиків, зокрема о. Михайла Розмана – настоятеля церковного приходу в Білаках [27]. КСП була малочисленною й непопулярною політичною організацією. Вона брала участь у земських виборах, де намагалася через своїх представників захищати інтереси православної церкви та її вірників. Хоча, як стверджували члени КСП, це була лише програма мінімум. Згодом планувалося висувати своїх кандидатів у парламент і сенат [28].

Будучи маловідомою партією, КСП не мала впливу на політичне життя краю. Вона загубилася в партійно-політичній боротьбі і не залишила після себе ніяких відомостей, які б свідчили про її активну діяльність. З іншого боку, сам факт існування русофільської православної партії вказував на ще більше розшарування серед місцевого населення і аж ніяк не міг сприяти консолідації.

Як уже зазначалося в період економічної кризи 1929—1933 рр., яка перекинулася й на інші сфери суспільного життя, чехословацький уряд посилив контроль за діяльністю політичних партій, передусім лівих. Починаючи з 1933 р. уряд почав відчувати, що деякі партії переходили рамки законної діяльності, діяли в антидержавному напрямі. Першим кроком до визначення легітимного існування партій в рамках закону республіки стала підготовка законодавчої основи врегулювання юридичного статусу політичних партій. Подібний закон, який передбачалося ввести в дію восени 1933 р., включав також положення про відшкодування збитків нанесених державі внаслідок протиправних кроків політичної організації [29]. Новий закон торкався всіх без виключення антидержавних партій. Першим його «жертвами» стали дві німецькі національні партії, які діяли на території Чехословаччини і провоздрили античехословацьку політику [30].

Наступним кроком в процесі юридичного оформлення статусу політичних партій в рамках законів республіки можна вважати появу у кінці 1934 р. «Законопроект ресстрації партій в Чехословаччині», який був вилучений у парламенті тодішнім прем'єр-міністром Я. Маліпетром [31]. Згідно цього положення передбачалося притримуватися стандартного порядку ресстрації політичних партій республіки, які були зобов'язані базуватися на демократичних основах і «не бути авторитарними, тобто такими, в яких одна особа користується диктаторськими правами керівництва партійним життям» [32]. Ще одна обов'язкова вимога полягала у висвітанні статутами й програмами положеннями партій основ чехословацької державності, її територіальної цілісності та республікансько-демократичної форми правління [33].

Таким чином, законодавче врегулювання партійного життя було покликане нормалізувати стосунки різних політичних організацій з владою і унеможливити вплив на суспільно-політичне життя країни антидемократичних і антидержавних партій, які могли виступати інструментом зовнішньополітичних чинників суспільних держав. Проте цей процес не мав закінченого вигляду, а політика деяких політичних організацій і надалі носила античехословацьке забарвлення й сприяла дальшому розвою суспільства, що врешті-решт і призвело до трагічних наслідків у кінці 30-х років XX ст.

Середина 30-х років XX ст. ознаменувалася активізацією політичного життя Закарпаття. Особливу активність у цей час проявили русофільські партії, які посладили тиск на українське політичне життя організації і свій вплив на місцеве населення. Така ситуація була спричинена тим, що Чехословацька республіка швидко оголошувалася від багаторічної економічної кризи і через це не могла у повній мірі контролювати перебіг політичних подій в Закарпатті зокрема. Потужні русофільські партії намагалися використати таке становище для своїх власних інтересів. Послаблений контроль за діяльністю партій сприяв і розгортанню античехословацької політичної боротьби, яка незримо афігулювалася автономними партійними силами русофільської орієнтації. У цьому були зацікавлені і політичні мола суспільних держав, зокрема Угорщини і Польщі. Всі ці обставини дали поштовх розвитку згаданих політичних організацій у

краї та можливість безперешкодно зайнятися реалізацією запланованих цілей. Одна із своєрідностей цього періоду полягала у тому, що деякі русофільські політичні партії, які розпочали свою діяльність ще у 20-х роках почали відходити з політичної арени краю (наприклад РНС). Були й такі, які щойно з'явившись стали незмінними аутсайдерами, або й взагалі не подавали ознак партійного життя (наприклад Партії Неодоволених Антохонів (Тутешняків)).

Безсумнісним лідером серед русофільських політичних партій залишався АЗС. Після смерті І. Курцяка (1933 р.) керівництво партією на деякий час перейшло до Г. Беніше, а згодом її очолює молодий і амбіційний політик А. Бродій. З того часу почалася в АЗС так звана «ера Бродіва», яка тривала одинадцять років. Перш за все він розпочав змінювати організаційно-структурну основу партії, переоцінювати її можливості та перспективи. Безперечно, А. Бродій розумів, що АЗС йде у фарватері місцевих русофільських політичних сил, а отже її авторитет і політична стабільність безпосередньо залежали від правильності обраної партійної позиції щодо тих чи інших суспільно-політичних аспектів. Тому А. Бродій особливу увагу приділяв внутріпартійній організації, передусім, суворій дисципліні її членів тощо.

Пріоритетним завданням партії залишилося здобути автономії краю. Підтвердженням цього можуть слугувати неодноразові звернення до місцевого населення із закликами боротьби за «нову, свободу Подкарпатську Русь» [34]. Незмінним залишався і курс критики чехословацького уряду, передусім за невиконання взятих на себе зобов'язань. Проводилася активна пропаганда збереження цілісності території тодішньої Подкарпатської Русі в її етнографічних і природних економічних кордонах від Поляди до Тиси і в межах Чехословаччини [35]. Останній момент був більше пафосним, а ніж реально проголошуваний. Більшого успіху мали вимоги АЗС щодо подолання проблеми безробіття шляхом забезпечення місцевих жителів роботою.

Проте на роль лідера серед русофільських політичних партій в середині 30-х рр. почала претендувати нова потужна політична сила в особі новоствореної Руської Національно-Автономної Партії (РНАП), яка ставила під сумнів монополію АЗС в русофільському напрямку. Передумови виникнення РНАП треба шукати в кількох моментах. По-перше, вона створювалася для задоволення особистих політичних та матеріальних інтересів лідера партії Стенана Фенцика. Відомий своєю політичною амбіційністю й підірптий фінансовою допомогою спочатку Польщі, а пізніше Угорщини, він був дуже схожий на А. Бродія, і не збирався зніходитися в тіні жодної політичної особистості. Про це говорить і його діяльність в Товаристві ім. Духовича, де він вважавсь повновладним керівником. Однак його залопітизованість у згаданій організації не всім подобалася. Незважаючи на це, С. Фенцик продовжував використовувати культурний осередок для своїх політичних платформ і агітації русофільського напрямку.

По-друге, РНАП виникла напередодні виборів до парламенту й інших місцевих представництв. Це говорить про конкретну спрямованість її лідерів на отримання депутатських місць і проведення своїх «далекосхідних» планів у

жття. У цьому відношенні РНАП негативно впливала на консолідацію русофільських сил і роз'єднувала прихильників цього напрямку (детальніше див.: Токар М. Руська Національно-Автономна Партія. Організація та діяльність. – Ужгород, 2000. – 40 с.).

На ситуацію, що склалася з появою на політичній арені краю РНАП, був змушений реагувати й лідер АЗС А. Бродій. Перш за все необхідно було якимось чином відмежуватися від новоствореної політичної партії, незважаючи на деякі спільні між ними риси. З іншого боку реакція АЗС повинна була бути обережною, оскільки викликав ризик втрати неабиякої кількості потенційних прихильників. Проте, розуміючи схожість політичних планів АЗС і РНАП А. Бродій побоювався послаблення партійної дисципліни і міжпартійного «братання». Тільки вивітаваними передумовами можна пояснити сувору позицію А. Бродія щодо посилення внутріпартійної дисципліни і підняття членів АЗС контрольній перевірці на предмет відданості партійним ідеям і т.п. Саме ці причини сприяли появі документу, який дістав назву «Циркуляр Автономного Земледільського Союзу» і був виданий А. Бродієм в Ужгороді у 1935 р. [36]. Документ був розрахований тільки для внутріпартійного використання, про що свідчить попереджувальний напис на обкладинці: «Строго довірливе!» [37]. Циркуляр складався із семи розділів і мав собою своєрідне доповнення програмних документів, що стосувалися передусім реорганізації партії, важливості членства і посилення партійної дисципліни та, що найголовніше, підкреслення мети діяльності політичної організації.

Незважаючи на те, що АЗС та РНАП свої парламентські завдання виконали між ними розгорнулася гостра боротьба за лідерство в русофільському русі. Через партії зіткнулися й інтереси двох сусідніх держав – Угорщини і Польщі. Впродовж 1935—1936 рр. вони, як зовнішньополітичні чинники й задіявлені суб'єкти, намагалися знайти порозуміння між собою дипломатичним шляхом, ладячи зрозуміти одна одній, що прагнуть досягнути спільної мети – послаблення Чехословацької республіки і порушення її територіальної цілісності [38]. Не останню роль у цьому процесі відіграла матеріально-фінансова підтримка згаданих русофільських партій сусідніми країнами. Якщо АЗС діставав дотаті на свою діяльність від Угорщини, то РНАП та її лідер С. Феншик знайшов собі фінансових покровителів у Польщі.

Продовжувала свою діяльність і Карпаторуська Трудова Партія (КТП), яку очолював І. Цурканович. Вона й надалі стояла на русофільських позиціях, при цьому постійно виступаючи передусім захисником православної населення. КТП користувалася підтримкою сільських жителів, оскільки своїми програмними документами була більш наближена до проблем аграрного сектору і особливо в умовах виходу країни з довогрічної економічної кризи. Проте там, де сільське населення у більшості складало не православні віруючі КТП авторитету не мала. Навіть партійний друкований орган газета «Русская Земля», яку редагував І. Цурканович, на своїх шпальдах болісно реагувала на таку ситуацію і децю в іронічній формі відгукувалася про представників інших конфесій [39].

Незмінною залишалися й інші політичні позиції КТП. Зокрема «трудовика» активно виступали проти ревізіоністських планів Угорщини, критикуючи місцевих політиків, які пропонувалим ідею повернення до «крайних часів», які гарантувалися закарпатцям Савостефанською короною. У цей же час КТП звертала увагу на важливість територіальної цілісності Чехословащини. Проте політика партії залишалася опозиційною до державної влади, особливо в питанні економічного розвитку, який не влучувався на території краю. У цьому плані актуальним завданням була боротьба за надання робочих місць місцевому населенню, ефективне використання природних ресурсів, регульоване інвестування економіки тощо. Взагалі критика повільної реформи економіки носила стандартний характер і засереджувалася суто на констатації фактів без конкретизації пропозицій щодо покращення умов її реалізації. Впродовж 1936—1937 рр. КТП ніби змирившись із тим, що великого впливу на перебіг політичних подій у краї мати не зможе, зосередилася на відстоюванні русофільсько-православних позицій у сільській місцевості. Партійна газета «Русская Земля» продовжувала виходити і у 1938 р. КТП брала участь в обговоренні автономних проєктів, ідейно підтримуючи як позицію русофільських політичних партій, так і представницького органу згаданих політичних сил – ЦНРР. Продовжувалася й співпраця КТП із ЧНСП, яка все активніше залучалася до політичного життя.

Найпотужнішого серед загальнодержавних політичних організацій залишалася Аграрна партія. Навіть незважаючи на непокосленість політики партії в аграрних питаннях вона зберігала у своїх лавах досить велику кількість місцевого селянства. Керівництво партією залишалося в руках русофільських лідерів. У такому ж руслі була направлена вся її політика. Після виборів 1935 р. Аграрна партія висунула такі зобов'язання як продовжити земельну реформу, яка закінчилася в надленні землею малоземельного і безземельного селянства, об'єднання земель в об'єднану площу, перегляд питань про пасовиська та тимчасову монополію на худобу, розвиток господарських союзів тощо [40]. Як і передбачалося питання про автономію краю було суто передвиборчим маневром і після їх проведення його вирішенням «аграрники» не займалися. Уникали цього питання й редактори «Земледільської Політики», акцентуючи увагу на проблемах господарського розвитку. Зокрема, регулярно в газеті стала рубрика «Господарська лінія Партії», де роз'яснювалися тонкощі аграрного сектору, його прогресивні методи та ін. [41].

Період 1936—1937 рр. був відзначений внутріпартійною боротьбою «аграрників» між русофілами та українською фракцією. Першим на чому вони розходилися, було визначення статусу урядової та навчальної мови в краї. Другою проблемою стало впровадження автономії. Суперечки навколо цих основних питань і стали каменем спотикання в середині Аграрної партії, не сприяли замиренню між ними і вели до внутріпартійної кризи.

Подай другої половини жовтня 1938 р., коли Закарпаття отримало такий свій власний уряд, показали, що автономні політичні сили спроможні самостійно (без допомоги загальнодержавних партій) займатися будівництвом автономного

краю. Розпуск політичних партій на теренах Закарпаття, у деякій мірі, це підтвердив.

Власне доля партій була вирішена й на загальнодержавному рівні. Уже в листопаді 1938 р. Аграрна партія, підписала угоду про припинення своєї самостійної діяльності і створення Чехословацької Партії Національної (Народної – М.Т.) Єдності (ЧПНЄ) [42].

Продовжувала діяти в Закарпатті й Чехословацька Партія Промисловців (ЧПП), яка раніше називалася Громадянською Партією на Підкарпатській Русі (очолював Нейман) [43]. Упродовж свого існування вона мала стабільну кількість членів. Найбільше в лавах партії було ремісників, промисловців, крамарів. Щодо національного представництва, то серед її членів переважали чехи, середі та місцеві русофіли. З другої половини 30-х років ЧПП почала користуватися делаті більшим авторитетом ніж раніше. Незважаючи на це, вона широкій популярності серед населення не мала, і не була представлена в парламенті. Протягом своєї діяльності ЧПП була проурядовою партією і припинила існування в жовтні 1938 р. [44]. А 16 листопада того ж року центральний виконком партії у Празі прийняв рішення про саморозпуск і підписав угоду про створення ЧПНЄ [45]. Меншою популярністю серед місцевого населення користувалася ЧНДП, яка поширювала свій вплив через партійну газету «Подкарпатська Русь» [46].

Політичні події, які розгорталися у другій половині 1938 р. вимагали інших підходів до вирішення проблем, пов'язаних з автономією, аніж раніше. Нові умови змусили активізуватися ряд політичних партій в краї, які мали неабиякий вплив серед місцевого населення. Ще однією причиною поживлення русофільських політичних організацій і, на наш погляд, не останньою, слід вважати посилення на політичній арені краю проукраїнських політичних сил, які закономірно і послідовно йшли до здобуття влади. Цей аспект змусив русофілів розробляти проекти блокування партій. У червні 1938 р. про такий союз говорили представники Аграрної партії та АЗС. Однак, як з часом висловилися керівники останньої, цей «союз бесполосний» [47].

Русофільською політичною організацією, яка й далі залишалася найвпливовішою – лавіруючи з чехословацькою владою, намагалося таким чином покласти себе єдиною спроможною політичною силою, що може очолити автономію, а реально – дотримуватися проурядової орієнтації та за допомогою Будапешту лобювати інтереси зовнішньополітичних сил Угорщини. Саме така «дволиква» позиція АЗС, на наш погляд, і допомогла лідерам «автономістів» не тільки вистояти в часі формування першого автономного уряду, а й добитися керівної ролі у ньому. На початку жовтня 1938 р. був затверджений склад першого автономного уряду Підкарпатської Русі, де головними діючими особами стали представники русофільських політичних партій краю А. Бродій (АЗС), Е. Бачинський (Аграрна партія), С. Фенік (РНАП), І. П'єшак (АЗС) [48]. Аналіз цього складу, на нашу думку, відображає той факт, що саме ці названі партії в період становлення автономії були єдиними русофільськими політичними

організаціями, які реально впливали на хід політичних подій. Отже, перший етап вирішення своїх цілей для згаданих партій завершився успішно. Проте шляхи реалізації наступного кроку у них були різними. Якщо Аграрна партія продовжувала відстоювати проурядові інтереси і як філія загальнодержавної Аграрної партії стояла на централістських позиціях, то АЗС і РНАП, як найпотужніші автономні політичні організації почали робити кроки, що загрожували безпеці чехословацької державності.

Після створення та реалізації першого автономного уряду діяльність русофільських партій замерла, вони незначно перебували у своєрідному шоці. Єдиною політичною організацією, яка продовжувала відстоювати свої позиції залишалася АЗС. За деякими даними членами партії у той час були від 5 до 7 тисяч чоловік [49]. Незважаючи на крах першого автономного уряду й арешт свого лідера А. Бродія, а також на рішення другого автономного уряду А. Волошина від 29 жовтня 1938 р. про заборону діяльності всіх політичних партій краю, 30 жовтня АЗС оприлюднила «Воззвісіння!» для «защиты собственности и порядка русского населения» [50]. У цьому документі закликалося організувати в кожному селі так звану «гвардію імені Івана Куржак», з метою захисту місцевих жителів, треба розуміти від «антirusского движения»: «За права и свободу вефух русинов!». Подкарпатская Русь была, есть и будет наша! Наша война, наша доля! Кто не съ нами, тотъ противъ насъ!» [51]. Цей заклик підписав крайовий голова гвардії ім. І. Куржак М. Демко, один із керівників АЗС. Тоді ж для членів і прихильників партії було опубліковано програму АЗС, яка у порівнянні з попередньою її редакцією суттєвих змін не зазнала, принаймні в економічній та соціально-культурній сферах [52]. Проте відразу ж кидатися вивчі відсутність будь-яких політичних вимог. Можливо примусити, що це вказувало на невідомість і непорозуміння того, як себе поводити у даній політичній ситуації. Єдиним політичним аспектом можна вважати вимогу звільнення з під арешту і повернення на посаду прем'єр-міністра А. Бродія та невизнання уряду А. Волошина [53].

Таким чином, можна назвати дві значимі події, які вплинули на розвиток партійно-політичного життя в краї наприкінці 1938 р. Перша – це декрет про заборону діяльності всіх політичних партій, виданий автономним урядом А. Волошина 29 жовтня 1938 р. Проте, треба відмітити, що партії формально діяти й дали, хоча й говорили про їхню реальну активність важко.

У цьому відношенні другою подією, яка вплинула на весь політичний розвиток краю, став день 2 листопада 1938 р., коли стали відомими рішення Віденського арбітражу, за якими частина корінних слов'янських територій переходила під юрисдикцію Угорщини. Це надало нового дихання русофільським політичним партіям і сприяло поштовху діяльності їхніх основних центрів на цих територіях. На землях, які залишилися в рамках тогочасної Підкарпатської Русі (Карпатської України) (як складової частини Чехословацької республіки) русофільські партії офіційно не діяли. Лише у часі підготовки виборів до Союзу Карпатської України взимку 1939 р. було зроблено спробу висунути кандидатський лист від «Групи Подкарпатських Русинів», яку

очоловав колишній член ЧНСР Михайло Василевко [54]. Планувалося, що до неї увійдуть русофільські представники агітуаторської орієнтації. Проте ця організація не була зареєстрована як політична партія, тому дозволю на законну діяльність не отримала [55].

З огляду на події, що сталися після Віденського арбітражу та офіційне ставлення угорської влади до розвитку партійно-політичного життя, можливо констатувати, що вся демократична багатопартійна система вбудована за часів Чехословацької республіки зазнала кардинальних змін. Політичні партії на території краю, яка опинилася в «нових» угорських землях, були змушені пристосовуватися до законодавчих основ політичної системи Угорщини. А з огляду на те, що офіційній Будапешт негативно ставився до проваів самостійної діяльності політичних організацій в регіоні, перспектив аласного політичного розвитку практично не було. Навіть найпотужніші партії АЗС і РНАП не зуміли відстояти свою організаційну самостійність і прешті-решт змінили з угорськими політичними партіями [56].

Отже, пройшовши упродовж майже двадцяти років еволюцію партійно-політичного життя русофільські політичні партії завершили своє існування внаслідок примусового тиску диктаторської політичної системи Угорщини. Якщо в перший період їхнього розвитку (1919–1925 рр.) вони зароджувалися стихійно, а в середині 20-х – середині 30-х років пройшла своєрідний процес «природного відбору», який визначив місце й роль кожної політичної організації в політичному житті краю, то період кінця 30-х рр. остаточно внідлив русофільські партії-гегемони із різнобарвної мозаїки багатопартійної системи. Мета ж діяльності цих партій не справля розвитку внутрішньопартійних основ, а навпаки, з огляду на виконання ними своїх «партійних завдань», інвестувала їх здобутки й потреби можливостей подальшого розвитку.

1. Державний Архів Закарпатської області (ДАЗО), ф.63, оп.1, спр.139, арк.37.
2. Там само.
3. Земледельська Політика. – 1935. – 5 листопада.
4. Загальна бібліографія Підкарпаття /Укл. Лелекан М., Гарайда І. /Факс. вид-ня. – Ужгород: Вид-во В.Падяка, 2000. – С.63.
5. Земледельська Політика. – 1935. – 5 листопада.
6. Карпато-Русській Вістник. – 1922. – 22 января.
7. Там само. – 8 октября.
8. ДАЗО, ф. 63, оп. 1, спр. 449, арк. 7–9.
9. Карпато-Русській Вістник. – 1924. – 17 января.
10. Лемка В. Перша партійна коаліція на Закарпатті // Новини Закарпаття. – 1991. – 6 березня.
11. Карпато-Русській Вістник. – 1924. – 17 января.
12. Там само.
13. Brandejs J. Vvojaj politickych poměru na Podkarpatské Rusi v období 1918–1935 // Podkarpatska Rus. – Bratislava, 1936. – S.77.
14. Там само.
15. Сітнік В.І. Нариси історії революційної боротьби трудових Закарпаття в 1930–1945 роках. – Львів, 1963. – С.177–180.

16. Нариси історії Закарпаття, Том II (1918–1945). – Ужгород: Закарпаття, 1995. – С.251.
17. Токар М. Проукраїнська політична партія Закарпаття в 1919–1939 роках. – Ужгород, 2001. – С. 62.

18. Календар «Земля і Воля» на 1936 рік. – Ужгород, 1935. – С. 57.
19. Земледельська Політика. – 1935. – 25 апреля.
20. Болдишар М. Закарпаття між двома світовими війнами. – Ужгород, 1993. – С.29–30.
21. ДАЗО, ф. 29, оп. 1, спр. 228, арк. 53–54, 57–58.
22. Там само, ф. 14, оп. 1, спр. 55, арк. 1–3.
23. Там само, ф. 13, оп. 1, спр. 654, арк. 1.
24. Земледельська Політика. – 1928. – 27 января.
25. Там само.
26. Там само. – 1934. – 5 июля.
27. Фонди Закарпатського краєзнавчого музею (дві Фонди ЗКМ). – Інв. № Арх. 2405, арк. 1.

28. Там само.
29. Русская Земля. – 1933. – 14 октября.
30. Там само.
31. Земледельська Політика. – 1931. – 13 листопада.
32. Там само.
33. Там само.
34. Земледельській Календар на год. 1935. – Ужгород, 1934. – С.44.
35. Там само. – С.45.
36. 19. Фонди ЗКМ. – Інв. № Арх. 5363, арк. 1–16.
37. Там само. – арк. 1.
38. Samus P., Badzrak K., Matwiej G. Akcja «Lom». Polskie dzialania fuzwersyjne na linii Zakarpackiej w swietle dokumentow. – Warszawa, 1998. – S.32–34.
39. Русская Земля. – 1935. – 18 марта.
40. Земледельська Політика. – 1935. – 5 сентября.
41. Там само. – 19 сентября, 26 сентября, 17 октября, 7 ноября.
42. Нова Свобода. – 1938. – 17 листопада.
43. Brandejs J. Vvojaj politickych poměru na Podkarpatské Rusi v období 1918–1935 // Podkarpatska Rus. – Bratislava, 1936. – S.77.

44. Нова Свобода. – 1938. – 30 жовтня.
45. Там само. – 17 листопада.
46. Загальна бібліографія Підкарпаття /Укл. Лелекан М., Гарайда І. /Факс. вид-ня. – С.61.
47. Русській Вістник. – 1939. – 19 февраля.
48. ДАЗО, ф. 3, оп. 1, спр. 38, арк. 1.
49. Рагузов В. Дело № 148423 // Карпатская панорама. – 1995. – 20 января.
50. Русській Вістник. – 1938. – 30 октября.
51. Там само.
52. Там само.
53. Там само.
54. Степов П. Карпато-українська держава. – Торонто, 1965. – С.124.
55. Там само.
56. Офіційський Р. Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939–1944). – Київ, 1997. – С.160–164.

III. УГОРСЬКІ, СВЕРДСЬКІ ТА ШИМЕЦЬКІ ПАРТІЇ

Із розвитком політичної багатопартійної системи відбувався також процес формування політичних партій на суто національній основі. Особливо це

проявило себе серед угорського, сирейського та німецького населення краю. Ці представники національних меншин після 1919 р. опинилися в умовах, коли панівною нацією в державі стала чеська. Така ситуація була дещо неочікуваною і малоприємною для амбіційного угорського населення. Тому притаманне угорцям згуртування виразилося в об'єднанні громадян угорської національності не стільки довкола господарських і культурних інтересів, а в першу чергу політичних. Опинившись у слов'янському суспільному середовищі об'єднання угорців у партії саме на національній основі відіграло, на нашу думку, одну із важливих ролей у процесі політичного розвитку. Ще один аспект полягає у тому, що рівень політичної культури угорськомовної інтелігенції, внаслідок нещодавнього суспільно-політичного верховенства, був значно вищий ніж у місцевого слов'янського населення, яке не мало традицій політичного життя. Більше того, частина угорського духовенства, передусім римо- і греко-католицького віросповідання, службовців, інженерів, учителів і навіть військових залучилася на старих робочих місцях уже в умовах Чехословацької республіки. Це у свою чергу давало можливість відутти рівноправність національних меншин на практиці, гарантованих Конституцією ЧСР. Проте зовнішньополітичні зміни, які привели угорців Закарпаття до втрати ними панівного становища, змусили переглянути важелі місця й ролі угорців у житті тогочасного суспільства. Отже, виразниками поглядів і сподівань угорського населення краю стали політичні партії.

Перші угорські партії в Закарпатті почали з'являтися ще у 1919 р. Власне кажучи, ці партії мали свої материнські політичні організації на території Угорщини і виступали фактично виразниками їх зовнішньополітичних позицій, зокрема щодо Чехословаччини. Процес їх швидкого зародження був закономірним, оскільки вже з перших днів існування республіки ними проводилася широкомасштабна кампанія угорсько-монархічної агітації, тобто повернення краю в лоно «Святоїцарської коронної держави» [1].

Однією із потужних угорсько-національних партій в Закарпатті була Угорська Християнсько-Соціалістична Партія (УХСП). Початки існування цієї партії на теренах Угорщини припадають на період 1905–1907 рр. [2]. Після приєднання Закарпаття до Чехословацької республіки УХСП активувала свою діяльність і стала інструментом угорських політичних кл. як використовували її для руйнівної античеської діяльності. Мережа її осередків була розташована в містах компактного проживання угорців на Ужгородщині, Мукачівщині і Берегівщині, а особливу активність проявляли її окружні центри [3]. Отже, найвпливовішій позиції УХСП мала в південно-західній частині тогочасної Підкарпатської Русі. Партійні осередки знаходилися і на території Східної Словаччини [4]. Основною метою діяльності УХСП було поширення угорсько-монархічних настроїв, залучення до антислов'янського руху інтелігенції, селянства, молоді і дестабілізація внутрішньополітичної ситуації в республіці. Прикладом цього можуть бути факти ініціативи УХСП в організації античеських демонстрацій [5]. Партія підтримувала тісні контакти із політичними колами Угорщини і відверто симпатизувала їм [6].

Друкованим органом УХСП стала газета «Готароші Уйшаг» («Прикордонна Гіста») [7]. Партійне керівництво знаходилося в руках таких угорських радикалів, як І.Керекеш та католицький священник Балішій [8]. Участь у діяльності партії радикально налаштованих лідерів визначала і шовіністичну й антидержавницьку політику УХСП. Офіційна програма партії не була такою новинною, як безпосередні дії її членів. За основу програмних положень були взяті ідеїні позиції Чехословацької Народної Партії (ЧНП) [9].

Однією із впливових серед угорського населення краю була Угорська Партія Права (УПП), яка виникла як одна із перших угорських національних політичних організацій. За своєю ідейною сутністю УПП знаходилася на крайньо-радикальних позиціях, розгорнула широку шовіністичну діяльність у тих самих районах, що й УХСП, оскільки коржувалася авторитетом серед компактно проживаючого угорського населення. Її ядро складали середне селянство, інтелігенція та службовці. Лідери УПП були освіченими людьми. Це насамперед місцеві адвокати Ендре Корлат, Зомборі Деже та колишній жупан Ужгородської жупи Л-р І.Синтимрей [10]. Всі вони, як і більшість угорської інтелігенції, відмовилися приєднати на вірність Чехословацькій республіці. З. Деже та І. Синтимрей були свого часу за це звільнені з посад державних службовців. Незважаючи на агресивну діяльність, УПП була офіційно зареєстрована, оскільки програмні положення були побудовані на принципах народної демократії. Проте зрозуміло, що не робилося для отримання правового статусу й наспраць нічого спільного з реальною діяльністю політичної організації. Підтвердженням цього може слугувати співпраця УПП з іншими угорськими партіями та офіційними політичними колами Угорщини, а також вороже ставлення до всього слов'янського і зокрема чеського [11]. Друкованим органом УПП була газета «Карпати Мольор Гірло» («Карпатськоугорська Газета»), яка видавалася з 1920 р. в Ужгороді [12]. З 1921 р. партійні інтереси почала виражати й новинка «Уйгари Кельень» («Ужгородський Вісник»), але за антидержавну діяльність і підтримку угорської агентури 5 листопада 1921 р. випуск газети було заборонено [13].

До трійки радикальних угорських партій в Закарпатті входила і Угорська Партія Дрібних Землеробів (УПДЗ), яку очолював багатий землевласник із с.Маал Геліаці, що на Ужгородщині, Франтішек Егрі (володав маєтком у розмірі 2 тис. угрів землі) [14]. На угорських територіях УПДЗ була створена ще у XIX ст. і вважалася сильною опозиційною партією [15]. Ядро УПДЗ в Закарпатті складало в основному угорськомовні сільські жителі. Назва УПДЗ повинна була вказувати на пріоритетність вирішення проблем, які стосувалися аграрного комплексу і земельних відносин. Як і інші угорські партії краю, УПДЗ вжила за програмну основу положення демократичних організацій, а саме – слов'янських аграрників [16]. Проте ця спільність так само була єдиною і ніяк не впливала на самостійність її дій. Крім селян членами партії було й містське римо-католицьке духовенство, яке займалося політичною агітацією навіть під час церковних богослужінь. Трохи менше в УПДЗ було угорської інтелігенції. Незважаючи на те, що партія за своєю сутністю була селянською, її діяльність більше торкалася

обрили Е. Корлатта, а вступним справи ради – К. Кесерю [26].

29 жовтня 1938 р. угорські партії були заборонені внаслідок виданого декрету про припинення діяльності всіх політичних організацій Закарпаття [27].

Політичні зміни у Європі, внаслідок яких виникла Чехословацька республіка, вплинули й на розвиток єврейської національної меншини в Закарпатті. За попереднього, австро-угорського періоду євреї займалися передусім господарськими проблемами, що в шлюму відповідали традиціям життя і побуту цієї місцевої етнічної групи. Проте, опинившись у нових умовах, серед яких найголовнішим був процес демократизації суспільства, становлення політичної думки й культури, створення абсолютного нового політико-партійного середовища, єврейське населення, передусім його інтелігенція, спробувала влітись у цей державотворчий простір на рівноправних з іншими національними умовами.

Процес групування етнічних євреїв відбувався поступово. Маючи спільну релігійну ідеологію вони створили низку невеликих єврейських організацій у краї, яких ще не можна було назвати політичними. Переломним моментом у цьому відношенні можна назвати проведення «першої офіційної конференції єврейства», яка відбулася 31 жовтня 1920 р. [28]. Саме з цього часу об'єднання євреїв республіки стало на якісно новий громадсько-політичний рівень. У Закарпатті процес розвитку політичної культури євреїв набув швидких темпів.

Однією із вишуканих і популярних серед єврейського населення краю була Єврейська Сіоністська Партія (ЄСП). Її ще називали Єврейською Народною Партією (принаймні під такою назвою вона брала участь у парламентських виборах 1924–1925 рр.). Поява на політичній арені краю цієї партії пов'язана із об'єднанням чисельних дрібних єврейських організацій, які групувалися на національно-культурній основі [29]. Керівництво політичної організації розташовувалося у м. Мукачеве. Головою ЄСП була відомий освічена людина д-р А. Шпінгел.

Ядро партії складала єврейська інтелігенція, банкіри, торговці, крамари, замкне селянство. ЄСП проповідувало ідеї сіонізму, однак за основними програмними положеннями була наближена до Чехословацької Соціал-Демократичної Партії (ЧСДП) і неоліберально співпрацювала з нею [30].

ЄСП виділялася стабільною кількістю членів та прихильників, залучаючи до партійної діяльності не лише єврейське населення. Важливим моментом у життєспроможності ЄСП був той факт, що вона поступово працювала з єврейською молоддю, що у свою чергу давало позитивні результати у питанні кадрового партійного забезпечення. Члени ЄСП видавали також партійний тежеснік «Жідо Найплето» [31].

У 30-х роках ХХ ст. ЄСП активної діяльності не проводила, зосередившись таким чином на внутрішніх проблемах господарського та культурного розвитку національної меншини. Незважаючи на те, що деякі проугорські політичні сили краю намагалися втягнути партію у політичні ігри угорської ірреденти ЄСП поспішила відмежуватися від подібних спроб і надала притримувалася промладної орієнтації. У 1935 р. під час парламентських виборів ЄСП вирішила

політичних сторін суспільного життя. Вимоги впровадження на території краю автономії носили зовсім інакшій зміст порівняно із розумінням цього питання проукраїнськими й навіть деякими русофільськими партіями. Редактор газети «Берег Гірло» («Берегівські Новини») і член УПДЗ Габор Баво не приховував, що боротьба за автономію Підкарпатської Русі є фактично першим етапом реалізації залежаних планів угорського населення і розуміння це поняття не як забезпечення самоврадянних прав і свобод, а як боротьбу «за визволення краю від чехів» [17].

У 1921 р. до вищезазначених угорсько-національних політичних партій Закарпаття приєдналася Автономна Партія Автохтонів на Підкарпатській Русі (АПАПР). Її очолював колишній офіцер австро-угорської армії підполковник Аюш Аржі [18]. АПАПР не була багаточисельною, так само, як і УПП чи УХСП. Ядро членів та прихильників партії складали мешканці угорськомовних сіл (селяни, духовенство, колишні австро-угорські військові). Ця партія стояла на позиціях угорського націоналізму і підтримувала шовіністичну тезу про приєднання Закарпаття до Угорської держави [19].

З метою більш тісної співпраці та координації практичних дій у 1926 р. угорські партії, передусім УПДЗ та УПП, утворили Угорську Національну Партію (УНП) [20]. До лав новоствореної політичної організації влилися й деякі члени АПАПР. Більш самостійною залишалася УХСП. Проте треба вказати на те, що поява на політичній арені краю УНП не означала розпуск або самоликвідацію до цього часу існуючих угорських партій. Всі вони залишалися самостійними структурно-організаційними одиницями і діяли згідно своїх програмно-ідейних положень. Керівництво політичною організацією здійснювали лідери угорських партій-гегемонів у Закарпатті Е. Корлат (УПП) і Ф. Еґрі (УПДЗ) [21]. Політична позиція партії, у порівнянні з першим етапом діяльності угорських партій краю, була набагато радикальнішою і орієнтувалася на проведення політиків відразу Закарпаття від Чехословацької республіки і його приєднання до Угорщини [22].

Послаблений інтерес до можливостей реваншистського варіанту майбутнього перебігу подій в Закарпатті набув кульмінаційного характеру у другій половині 30-х рр. Цьому сприяли як політичні важелі внутрішньополітичних чинників (різноманітна боротьба за автономію), так і зовнішньополітичних (посилення Німеччини й активізація її політичних «друзів»). У 1936 р. внаслідок чергового злиття угорських партій УНП і УХСП була створена Об'єднана Угорська Партія (ОУП) [23]. Її виникнення було викликане спробою реорганізації партійного апарату і підпорядкування його новим вимогам часу. Структурно-організаційна база партії залишалася незмінною. Ідейні та політичні завдання також. Керівництво ОУП знаходилося в руках лідера проугорських політичних сил Закарпаття Е. Корлатта, І. Сентініні, головного секретаря Кароля Кесерю, політичного референта преси редактора Пала Раца [24].

Напередодні Віденського арбітражу (2 листопада 1938 р.) в Ужгороді була утворена Угорська Національна (Народна – М.Т.) Рада (УНР), яка за прикладом проукраїнської ПР(У)ЦНР та русофільської ЦНР стала надпартійним органом – представництвом угорської національної меншини в краї [25]. Головою УНР

не брати самостійної участі в них, а висунути свого кандидата у спільному списку ЧСДП. Внаслідок цього ЄСП вперше отримала місце в парламенті, депутатом якого став Хайм Кугель [32].

З метою залучення до політичної партії молодого покоління ЄСП створила цілу мережу спортивних організацій під назвами «Хакоах» і «Макабі» [33]. Ці спортивні клуби користувалися великою популярністю не лише серед «сіоністів», а й серед всього єврейського населення.

Другою вправовою серед єврейського населення краю політичною організацією була Єврейська Демократична Партія, яка виникла у 1922 р. [34]. Під такою назвою вона ще діяла у 1925 р., а згодом її стали називати Єврейською Ортодоксальною Партією (ЄОП) [35].

Керівниками партії були К. Вайс, Г. Рейзман та ін. [36]. Її центральний комітет розташовувався у м. Ужгород. Серед активних членів партії були передусім ремісники, торговці, землевласники, корчмарі, проте майже не було представників інтелігенції. Це і визначало рівень та цілеспрямованість ідейних положень ЄОП, які були різнобічними як у господарсько-політичному, так і в культурно-духовному аспектах. За їхнім змістом ЄОП була наближена до Аграної партії, з якою упродовж усього свого існування тісно співпрацювала. Проте майже всі програмні положення носили характер ортодоксально релігійного владну, через що попередня назва партії («Демократична») була формальною.

У цілому ЄОП притримувалася провладної орієнтації і не впадала на зговор із радикальними опозиційними партіями. Партія не висувала антидержавницьких вимог і за рахунок співробітництва з Аграною партією у другій половині 30-х років почала кількісно зростати.

До когорти трьох найбільших єврейських партій у краї можна віднести Єврейську Громадянську Партію (ЄГП). Її керівниками були Гутман із Севалюша (м. Виноградovo – М.Т.) та К. Шаламон [37]. ЄГП випускала газету «Келеті Уйшаг» («Східна Газета»). Ця партія була побудована на релігійній основі, стояла на консервативних засадах. Проте був один момент, який виділяв її серед інших політичних організацій єврейського населення краю. ЄГП була найпершою партією, яка пропонувала господарську і політичну консолідацію єврейських єврей, виступала за створення єдиного національного фронту, єдиної єврейської політичної партії [38]. Побудована на принципах консервативного клерикалізму ЄГП об'єднувала різні верстви єврейського населення від землевласників і ремісників до адвокатів, і талмудистів. Вагомим відсотком членства була й інтелігенція. ЄГП виступала за єдність єврей, нарочито консолідацією зарди перш за все господарського і культурного розвитку, росту політичної культури взагалі.

У подальшій політичній історії ЄГП не проявила великої активності. Вона не брала участі у парламентських виборах, хоч і підтримувала проурядові партії, зокрема аграрної орієнтації. Однак ЄГП не намагалася конкурувати з іншими єврейськими партіями, а кінцями головної увагу відводила консолідації єврейської етнічної групи в регіоні.

Деякий час в Закарпатті діяла і Єврейська Мішанська Партія (ЄМП), яку

очолювали Путман і Неуман [39]. Вона була нечисельною, участі у виборах не брала, а тому її популярність знаходилася на рівні громадської організації. Незважаючи на це, члени ЄМП тісно співпрацювали з іншими єврейськими партіями і відстоювали думки про єдність єврейської нації, закликали консолідуватися не лише культурно, а й політично. Як і інші єврейські партії ЄМП була побудована на консервативних позиціях семітизму, що й визначало її ортодоксально релігійний характер. Оскільки партія не була масовою та вправовою її діяльність стала непомітною, і вона, очевидно, не витримала перешкоди часом, зійшовши з політичної арені.

Проте автономні єврейські партії поступово сходили з політичної арені краю, а після розпорядження другого автономного уряду від 29 жовтня 1938 р. про заборону діяльності всіх існуючих на території тодішньої Підкарпатської Русі політичних партій зникли взагалі [40].

Німецька національна меншина не відносилася до найчисельніших у краї. Її представляли перш за все колоністи, які з різних причин переселилися сюди упродовж кількох століть. Після Першої світової війни німецьке населення абиякої політичної активності не проявляло. Демократичні умови новоствореної Чехословацької держави поставили їх у рівноправні для всіх національних меншин конституційні рамки, що у свою чергу мало б сприяти активізації громадсько-політичного життя німців краю. Проте вони не скористалися наданим правом і не вважали за приклад, скажімо, угорців та євреїв, які відразу ж створили власну систему політичних організацій. Таким чином, для німців краю створення партії, яка б стала виразником саме політичних уподобань та захисником їхніх інтересів не було політично необхідним явищем.

Німці краю до середини 30-х рр., незважаючи на активізацію зовнішньої політики Німеччини, поведилися як правопослушні громадяни Чехословацької республіки. Передусім, вони не вступали у мовні суперечки і оминали проблемні питання щодо автономії. Проте, їх реальна політика повністю підпорядковувалася зовнішньополітичному курсу Німеччини, що чітко стало видно наприкінці 30-х рр. Посилена увага до «німецького питання» не була виключно закарпатською проблемою на теренах тодішньої Чехословащини. Довгий час одним із лідерів профашистського руху в Чехії був Конрад Генцлей. Очолювана ним так звана Судетско-Німецька Партія стояла на позиціях гітлерівського націонал-соціалізму і вела активну пропагандистську діяльність. Популярність партії зростала передусім серед аграрників та християнських соціалістів. Користуючись підтримкою понад трьох мільйонів німців партія К. Генцлейна з весни 1938 р. починає виступати проти чехословацького уряду в ультимативній формі, а «в судетських краях веде себе провокаційно» [41]. Звичайно німецький уряд був неабияк зацікавлений в існуванні «чужої колонії» і спримував її діяльність в напрямку поширення своєї політики на інші території. Але якщо в Чехії та Словаччині німці ще нагтовувалися на спротив політичних сил республіки, то в Закарпатті з часу приходу до влади українських сил на чолі з А. Волошиним вони дістали безперешкодні умови для свого розвитку.

Власне, ще у середині 30-х років тут, передусім у селах з німецьким населенням, почала діяти філія Судето-Німецької Партії К. Генляйна – Карлаторуська Німецька Партія (КНП) [42]. Але вона не вступала окремою організаційною одиницею і не мала великого впливу у краї. Проводила послепену організаційну агітацію, члени партії фактично провокували міжніціональну античеську агітацію, члени партії фактично провокували міжніціональну ворожнечу, але до найрадикальніших заходів не доходили. Лише з часом стала відчутною активізація політичного життя етнічних німців у Закарпатті.

Заініціативність зовнішньополітичних кіл Німеччини Закарпаттям виразилася у сприянні безперешкодної організації у 1938 р. Німецької Партії («Дойче Партай»). Вона стала правонаступницею КНП [43]. Дозвіл на свою діяльність політична організація отримала оченидло у двадцятих числах жовтня 1938 р., оскільки у газеті «Нова Свобода» від 23 жовтня про неї говориться як про «явраз дозволену» [44].

Німецька Партія в Закарпатті стояла на засадах німецького національного руху. Про іншу позицію цієї організації в кінці 30-х років, звичайно, не могло бути й мови [45]. Одним із завдань партії було створення добре організованої структурної організації за прикладом «материнської» в Німеччині. Діяльність такої партії повинна була стати базисною основою для створення державного секретариату німецької народної групи в Закарпатті. Партійні документи спрямовували діяльність на творення самоуправління в усіх сферах, що стосувалися німецької національної меншини. Планувалася також активна участь німців у системі «адміністративі самоуправних одиниць на Подкарпатті» і відкриття генерального консульства Німеччини, що й відбулося в лютому 1939 р. в м.Хуст [46].

Незважаючи на те, що підготовка організації партії велася з жовтня 1938 р. і була приутищена через ліквідацію багатопартійності, лише 2 лютого 1939р. Німецька Партія встала офіційний дозвіл на свою діяльність. Про це свідчить розпорядження Міністерства внутрішніх справ Карпатської України №1529/А – през. 1939 в Хусті за підписом Августина Волошина [47].

Таким чином, Закарпатті у 20–30-х роках ХХ ст. вибудувало власну партійну систему, яка дала поштовх розвитку політичної культури населення, надала ширше місцевим жителям через політичні партії безпосередньо залучитися до політичного життя держави. Подальші ж події в Європі призупинили цей процес і позбавили населення шляхом демократичного волевиявлення обласнувати стабільне суспільно-політичне життя.

1. Державний архів Закарпатської області (ДАЗО), ф. 14, оп. 1, стр. 15, арк. 84.
2. Шляхом Жовтня. Збірник документів. Том I (1917–1923). – Ужгород: Закарпатоблашляк, 1957. – С. 505.
3. ДАЗО, ф. 14, оп. 1, стр. 17, арк. 1.
4. Там само, ф. 29, оп. 3, стр. 36, арк. 6.
5. Там само, арк. 7.
6. Там само.
7. Нариси історії Закарпаття. Том II (1918–1945). – Ужгород: Закарпаття, 1995. – С. 133.
8. Там само; Veselý M. M., Gury V. I., Korol' I. F. Угорська федерація в Закарпатті між

люди світовими війнами (1918–1939 рр.). – Ужгород, 1998. – С. 52.

9. Там само.
10. ДАЗО, ф. 29, оп. 3, стр. 36, арк. 7.
11. Там само.
12. Шляхом Жовтня. Збірник документів. Том V (1938–1944 рр.). – Ужгород: Карпатя, 1967. – С. 459.
13. ДАЗО, ф. 29, оп. 3, стр. 104, арк. 47.
14. Шляхом Жовтня. Промови та інтерв'ю. (1921–1938 рр.). – Ужгород: Закарпат-облашляк, 1959. – С. 576.
15. Шляхом Жовтня. Збірник документів. Том V. – С. 458.
16. Veselý M. M., Gury V. I., Korol' I. F. Вказана праця. – С. 52.
17. ДАЗО, ф. 29, оп. 3, стр. 155, арк. 63.
18. Шляхом Жовтня. Збірник документів. Том II (1924–1929 рр.). – Ужгород: Закарпат-облашляк, 1961. – С. 503.
19. Там само.
20. Шляхом Жовтня. Промови та інтерв'ю. – С. 580.
21. ДАЗО, ф. 869, оп. 1, стр. 64, арк. 15.
22. Там само.
23. Шляхом Жовтня. Збірник документів. Том V. – С. 454.
24. Там само. – С. 36.
25. Шляхом Жовтня. Збірник документів. Том V. – С. 455.
26. Там само. – С. 38.
27. Токар М. Проукраїнської політичної партії Закарпаття в 1919–1939 роках. – Ужгород: УННУ, 2001. – С. 93.
28. Білак С. М. Народ за ними не пішов. – Ужгород: Карпатя, 1981. – С. 116.
29. Шляхом Жовтня. Збірник документів. Том II. – С. 502.
30. Branějs J. Včejj politických roměru na Podkarpatské Rusi v období 1918–1935 // Podkarpatska Rus. – Bratislava, 1936. – S. 78.
31. Нариси історії Закарпаття. Том II. – С. 134.
32. Branějs J. Včejj politických roměru. – S. 78.
33. Федак В. В. Закарпаття у спортивному вимірі. – Ужгород: Карпатя, 1994. – С. 14.
34. Шляхом Жовтня. Збірник документів. Том II. – С. 503.
35. Там само. – С. 167.
36. Нариси історії Закарпаття. Том II. – С. 134.
37. ДАЗО, ф. 46, оп. 3, стр. 56, арк. 5.
38. Там само, ф. 29, оп. 1, стр. 382, арк. 1.
39. Нариси історії Закарпаття. Том II. – С. 186.
40. Нова Свобода. – 1938. – 30 жовтня.
41. Шляхом Жовтня. Збірник документів. Том IV. – Ужгород: Карпатя, 1964. – С. 443.
42. Співак Б. І. Нариси історії революційної боротьби трудящих Закарпаття в 1930–1945 роках. – Львів: Видавництво Львівського університету, 1963. – С. 140.
43. Нова Свобода. – 1938. – 23 жовтня.
44. Там само.
45. Токар М. Ю. Німецька Партія в Закарпатті // Carpathica-Carpathians. Вип. 8. Актуальні проблеми вітчизняної і зарубіжної історії та культури. – Ужгород: Два кольори, 2001. – С. 54.
46. Нова Свобода. – 1938. – 23 жовтня.
47. ДАЗО, ф. 3/2 с., оп. 2, стр. 18, арк. 1.